

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2012 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2012

2

Vilnius 2013

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2012

2

Vilnius 2013

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Katarzyna Błachowska. **Wiele historii jednego państwa: obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku.** Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009, 410 s. ISBN 978-83-7543-076-9.

XIX a. pagrįstai vadinamas istorizmo arba tiesiog istorijos amžiumi. Istorija rašyta ir anksčiau, tačiau tik šio amžiaus pradžioje Europos kultūroje atsiranda istorijos mokslas šiandienine prasme. Tai lėmė bendras susidomėjimas seniausios savo krašto ir savo tautos praeities, savo etnos kilmės tyrimais, apskritai nacionalinėmis kultūromis, lyginamosios kalbotyros kaip mokslo atsiradimas, pagaliau nacionalinių kalbų sugrįžimas į universitetų auditorijas. Labai svarbūs tampa ir „istorijos rašytojai“ – istorikai, kuriems visuomenė kelia didelius uždavinius – apmąstyti praeitį, sudėti pagrindinius tautos raidos akcentus, nurodyti tautos ir jos sukurtos valstybės (jeigu ji buvo sukurta) savitumus, išanalizuoti padarytas klaidas ir, žinoma, apibrėžti tautos vietą pasaulio istorijoje. Kitaip tariant, tautoms konstruojant savą tapatybę, ieškant tautą vienijančio bendrumo jausmo, istorikai tampa kolektyvinės atminties formuotojais. Katarzynos Błachowskos monografija – apie tokius XIX a. istorikus ir jų veikaluose išgrynintą kultūrinę atmintį apie vienos valstybės – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) – istoriją. LDK – ypatingas daugiatautis valstybinis darinys, su kurio praeitimi savo atmintį sieja lietuviai, baltarusiai, ukrainiečiai, lenkai ir rusai. Šios penkios XIX a. istoriografijos, penkios kultūrinės atmintys apie jau *neegzistuojančią* valstybę, – tai rodo ir monografijos pavadinimas – ir tapo K. Błachowskos tyrimo objektu.

Monografiją sudaro dvi dalys. Pirmojoje, kurią sudaro penki skyriai, apžvelgiamos lenkų, rusų (oficialioji) ir lietuvių istoriografijos pirmoje XIX a. pusėje. Antrojoje, sudarytoje iš keturių skyrių, pristatomos oficialioji ir neoficialioji rusų, taip pat lenkų, baltarusių ir ukrainiečių istoriografijos. Jau išoriniai knygos duomenys rodo, kad daugiausia dėmesio autorė skiria ne tik „labiausiai išsivysčiusiems“, bet ir „labai kraštutinius požiūrius reprezentuojančioms“ (p. 10) lenkų ir rusų istoriografijoms. Žinoma, tekstai, kuriuose

analizuojamos minėtų tautų istorikų mintys, patys išsamiausi. Ypač tie, kuriuose K. Błachowska aptaria svarbiausią – ne tik dėl savo intelektualinio potencialo, bet ir dėl politinio svorio minėtame regione – rusiškąją istoriografiją. Toks ir autorės sumanymas – „niekada nepamiršti“ šio svarbaus veiksnio, nes tik jo fone iki galo atsiskleidžia kitos nacionalinės istoriografijos.

Nors knygą K. Błachowska, kaip ir visi rašantys apie šių kraštų XIX amžių, pradeda kiek iš tolo, t. y. nuo XVIII amžiaus, konkrečiai – nuo garsiojo Nemenčinės klebono Adomo Naruševičiaus veikalų „Historia narodu polskiego“ (t. 1, Warszawa, 1824, t. 2–7, ten pat, 1780–1786), nors jame mato išeities poziciją vėlesnių istorikų svarstymams apie Lenkijos, Lietuvos ir Rusijos santykius, tikroju mokslinės istoriografijos apie Lietuvą ir LDK pamatu vadina Imperatoriškąjį Vilniaus universitetą. Kaip tik vadinamojoje Vilniaus istorijos mokykloje (šios lietuvių istoriografijoje įprastos apibrėžties¹ autorė nevartoja) mato ir šiandieninės lenkų bei lietuvių istoriografijos užuomazgas: „Taigi nors mokslinio Vilniaus universiteto klestėjimo laikotarpis truko tik dvidešimt metų, tai buvo laikas, kai susiformavo modernios lenkų istoriografijos pagrindai, kai užgimė istoriografija apie Lietuvą bei lietuvių istoriografija“ (p. 35). Šią K. Błachowskos poziciją iškalbingai rodo ir vienas iš knygos poskyrių pavadinimų „Uniwersytet Wileński – tam gdzie zaczęła się historiografia Litwy“ (p. 26–35). Nors idėjine prasme ši dalis nepriekaištinga, savo turiniu – viena prasčiausių visoje knygoje. Autorė pristato universitete užgimusį lituanistinį sąjūdį (p. 33–34), tradiciškai atiduoda duoklę filomatų ir filaretų procesui (p. 31–32), bet sunku būtų rasti kokią naują kituose darbuose neišrutuliotą mintį. Tradiciškai, t. y. labai vienpusiškai, vertinama ir Pavelo Kukulniko, Vaclovo Pelikano ir Nikolajaus Novosilcevo elgsena (p. 32–33). Šioje dalyje rasime ir vieną grubią dalykinę klaidą – kitaip, nei rašo knygos autorė, Eustachijus Tiškevičius Vilniaus universitete nei mokėsi, nei profesoriavo (p. 35).

Šiaip ar taip, pagirtinas K. Błachowskos noras pristatyti to meto Lietuvos istorijos šaltinių leidybą – pasak autorės, „mokslinį pamatą“, ant kurio buvo statomos visos penkios knygoje aptariamoms istoriografijoms apie LDK. Autorė dėmesį kreipia ir į oficialiąją šaltinių leidybą, ir į privačių asmenų iniciatyvas – tiek Lietuvoje, tiek už jos ribų. Oficialioji šaltinių leidyba aptarta gana išsamiai, gal tik pasigesta kad ir minimalios 1842 m. prie Vilniaus gubernijos statistikos komiteto įkurtos vadinamosios pirmosios Vilniaus archeografijos komisijos ir 1845 m. įsteigtos analogiškos komisijos Minske išleistų dokumentų rinkinių aptarties. Labiau buvo galima akcentuoti ir Vilniaus komisijos seniesiems aktams tirti ir skelbti (kitai – Vilniaus archeografijos komisijos) nuveiktus darbus. Nors šiai institucijai galima priekaištauti dėl tendencingos šaltinių atrankos, tai buvo viena iš keturių tuo metu Rusijos imperijoje veikusių archeografijos komisijų, taigi vienas stam-

¹ Žr. A. Šidlauskas, *Istorija Vilniaus universitete XIX a. pirmojoje pusėje*, Vilnius, 1986.

biausių šalies istorijos šaltinių publikavimo centrų. Maža to, Vilniaus archeografijos komisija – daugiausia Lietuvos istorijos šaltinių paskelbusi institucija. Tačiau individualių istorikų parengti LDK dokumentų rinkiniai K. Błachowskos monografijoje pristatomi gana plačiai. Ypač daug rašoma apie leidybinius Ignacijaus Danilavičiaus sumanymus. Neaplenkiami ir kiti to meto Lietuvos istorijos šaltinių leidėjai – Teodoras Narbutas ir Mikalojus Malinovskis (sic! p. 42 klaidingai nurodomas šio istoriko vardas: turėtų būti „Mikołaj“, o ne „Michał“). Reikšmingiausiu M. Malinovskio darbu autorė pagrįstai vadiną 1847–1848 m. Vilniuje, Teofilio Glüksbergo spaustuvėje išleistą Bernardo Vapovskio kroniką, todėl šio šaltinio aprašymas itin išsamus ir kiek neproporcingas, lyginant su kitais reikšmingais to meto leidybiniais projektais, pavyzdžiui, 1846 m. T. Narbuto pastangomis Vilniuje, Maušos Zimelovičiaus (kitaip – Maušos Tipografo) spaustuvėje, išleista vadinamąja Bychoveco kronika (p. 42–43). Maža to, K. Błachowskai nežinomas arba neįšplėtotas faktas, kad šios kronikos paskelbimas buvo tik pirmoji (sic!) T. Narbuto kartu su Simonu Daukantu projektuoto leidybinio sumanymo „Pomniki do dziejów litewskich“ dalis. T. Narbuto ir S. Daukanto leidybinė Lietuvos istorijos šaltinių programa buvo plati ir sąmoningai rengta kaip atsvara Mykolo Grabovskio ir Aleksandro Pšezdzeckio sumanytam projektui „Źródła do dziejów polskich“, kitaip tariant, rodė principinį apsisprendimą Lietuvos istorijos šaltinius skelbti skyrium nuo Lenkijos istorijos medžiagos. Taigi XIX a. penktojo dešimtmečio pradžioje prasidėjęs šaltinių publikavimo sąjūdis išryškino Lietuvos intelektualinio elito (prie Lietuvos istorijos dirbančių istorikų) susiskaidymą, kuris įgavo net tam tikrą ideologinę išraišką². Ši detalė – turint omenyje knygos autorės tikslą pristatyti *įvairių tautų* istoriografijų ištakas ir raidą – būtų buvusi itin svarbi. Šiaip ar taip, apibendrinančiai šio knygos poskyrio išvadai, kad XIX a. buvo paskelbti *visi svarbiausi* LDK istorijos tyrimams būtini šaltiniai, galima pritarti. Kaip ir tezei, kad šie šaltiniai pagal išgales buvo leidžiami pagal anuometinio mokslo standartus, t. y. kritiškai (p. 50–51). Puiki ir tik iš pirmo žvilgsnio elementari ir K. Błachowskos įžvalga apie tai, kad nors visi tuo metu rašę įvairių tautų istorikai rėmėsi *tais pačiais* šaltiniais, jų pateikta LDK interpretacija akivaizdžiai *skyrėsi* (p. 51).

Šiuos nesutapimus, taip pat skirtingas įvairių kraštų istorikų metodologines prieigas autorė ir pateikia kituose knygos skyriuose. Kaip ir buvo deklaruota preambulėje, K. Błachowskos monografijoje akivaizdžiai dominuoja dviejų brandžių XIX a. istoriografijų – lenkiškosios ir rusiškosios – aptartis. Ypač pastarosios, nes ji gausi ne tik pati savaime, bet ir ją analizuojančia šiuolaikine istoriografija. Kitaip tariant, autorei buvo kuo remtis. K. Błachowska ne tik įsigilino į šiuos skirtingas epochas ženklinančius tekstus, bet ir sudėjo kai kuriuos svarbius akcentus, kurie matomi tik žvelgiant iš šalies ir tik iš laiko

² Plačiau apie tai žr. R. Griškaitė, Simono Daukanto ir Teodoro Narbuto epistolinis dialogas, *Simono Daukanto raštai: Laiškai Teodorui Narbutui: epistolinis dialogas*, Vilnius, 1996, p. 25–102 ir kt.

perspektyvos. Todėl labai įdomūs knygos autorės samprotavimai tiek apie nepelnytai užmirštą 1770–1791 m. Sankt Peterburge išspausdintą septyniatomį kunigaikščio Michailo Ščerbatovo veikalą „История российская от древнейших времен“, tiek apie šio veikalo „poveikį“ 1816–1829 m. ten pat išspausdintam dvylikatomiu Nikolajaus Karamzino veikalui „История государства Российского“ – turiu omenyje dar Sergejaus Solovjovo pateiktus, o vėliau Pavelo Miliukovo išplėtotus įrodymus, kad N. Karamzinas tiesiog plagijavo savo kolegos veikalą, jį „suliteratūrindamas“ (p. 58–63). Apskritai pagirtinas K. Błachowskos mėginimas rusų istorikų darbus vertinti besiformuojančios tuometišios Rusijos elito nacionalinės ir valstybinės savimonės, saviidentifikacijos kontekste. Kaip ir svarstymai apie rusų istoriografijos kaitą – nuo tada, kai imperatorė Kotryna II tik bandė įteigti, kad ir Rusija turi savo istoriją, iki tų laikų, kai Rusijos elitas panorė ją pažinti (p. 62).

Džiugu, kad autorė nepaskęsta informacijos jūroje (bene geriausia šios informacinės gausos iliustracija – akivaizdžiai dėl vietos knygoje su pagrindiniu tekstu „konkuruojančios“ išnašos) ir geba nuolat grįžti prie knygos ašies – LDK istorijos interpretacijos. Šiaip ar taip, šios, pagrindinės, problemos gvildenimas neįmanomas be konteksto ir visuminės XIX a. rusų istoriografijos ir ypač jos santykių su valdžia aptarties. Todėl pasirinkusi platų kontekstinį kelią autorė *pirmą kartą* pateikia tokią išsamią požiūrio į LDK istoriją kaitą – nuo M. Ščerbatovo ir N. Karamzino suformuoto „lenkiško“ požiūrio į LDK „kaip į kaimyną, kuris užgrobė dalį Rusios žemių“ (p. 71), iki Nikolajaus Ustrialovo ir Michailo Pogodinio sukurtos Rusios išskirtinumo ir „dviejų dalių rusų pasaulio“ teorijos, bylojančios rusišką LDK prigimtį (p. 84). Kitaip tariant, kaip iš kaimyno LDK virsta viena lygiaverčių „rusų pasaulio“ dalių (greta Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės), siekiančių suvienyti tą pasaulį, ir kaip tą lyderystę praranda dėl netikėtai užgriuvusios „katastrofos“ – Jogailos „išdavystės“, t. y. Krėvos unijos, ir dar didesnės „katastrofos“ – Liublino unijos (p. 82). Pasak K. Błachowskos, šios pamatinės M. Pogodino, o ypač N. Ustrialovo, tezės tapo „rusų istoriografijos kanonu ir jas perėmė visi Rusijos tyrėjai“ (p. 84). Sąžininga ir K. Błachowskos išvada apie N. Ustrialovo tezių, kad ir kaip jas vertintų mokslas, įtaką rusų istoriografinei minčiai ir jų pačių praeities vaizdiniais (p. 85). Kitaip tariant, visa kita šios autorės knygoje pateikta rusų istoriografijos aptartis – su nedidelėmis išimtimis tik šių, XIX a. ketvirtajame–penktajame dešimtmetyje suformuluotų oficialių rusų istorikų tezių (autorė mėgsta vartoti žodį „hipotezės“) papildymas ar interpretacijos.

Ir šiuos naujus priedus, aiškinimus bei nukrypimus nuo bendros taisyklės K. Błachowska pateikia su šiais tyrėjais būdingu užmoju. Tai pasakytina apie visus keturis šių problemų analizei skirtus knygos poskyrius: „Czy Litwa to Ruś? – model Ustrialowa w opracowaniach monograficznych za panowania Mikołaja I“ (p. 85–89), „‘Zwichnięta’ Ruś – historyczny rozwój tzw. Rusi Zachodniej w interpretacji szkoły państwowej: Sergiusz Sołowjow“ (p. 189–210), „Fatalne skutki alienacji – ujęcie oficjalne według

Ustriałowa: Michał Smirnow“ (p. 210–219) ir „Fatalne skutki związków z Polską – losy tzw. Rusi Zachodniej w ujęciu oficjalnym. Fuzja modeli Ustriałowa i Sołowjowa: Michał Kojalowicz“ (p. 219–223). K. Błachowska, analizuodama anoniminio autoriaus ir dargi nedatuotą brošiūrą „Литва в отношении к России и Польше“ (istorikė spėja, kad knygelė parašyta XIX a. penktajame dešimtmetyje) parodo, kaip N. Ustrialovo modelis koreguotas Vilniuje pasirodžius Teodoro Narbuto veikalui „Dzieje narodu litewskiego“³. Kad lietuviai, kurių vaidmenį LDK kūrime N. Ustrialovas buvo linkęs sumenkinti, priešingai, nei variagai Rusios istorijoje, davę vardą dinastijai, niekur neišnyko. Dar daugiau – ėmė patys apmąstyti savo praeitį. Kitaip tariant, kaip pildant ir interpretuojant N. Ustrialovą, buvo išgryninta pamatinė, į vieną sakinį sutelpanti oficialioji LDK istorijos teorija: „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė buvo vakarų rusų valstybė, suformuota lietuvių dinastijos, kurios pirmtakai ir protoplastai kartu su savo lietuvių liaudimi labai anksti pradėjo asimiliuoti rusų religiją ir kultūrą, taip natūraliu būdu ir tvirtai tapdami lygiateisiais rusų pasaulio nariais“ (p. 89).

Šį modelį visiškai perėmė ir N. Ustrialovo mokinys Michailas Smirnovas, kurio darbai, pasak K. Błachowskos, „konceptine prasme yra tik Ustrialovo tezių plėtotė“ (p. 218). Tai pasakytina tiek apie 1860 m. Sankt Peterburge išspausdintą studiją „Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей“, tiek apie 1868 m. Odesoje išleistą monografiją „Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей“. Haličo Kunigaikštystės ir LDK nuosmukio priežastį šis istorikas matė tik susilpnėjusiuose šių šalių santykiuose su Rusios pasauliu. Ypač nepalankiai M. Smirnovas piešė Jogailos portretą, jo asmenyje įžvelgdamas ne tik savanaudiškus interesus, bet ir schizmą. Istoriko teigimu, stačiatikis Jogaila, priimdamas katalikybę ir sudarydamas Krėvos uniją, vadovavosi tik asmeniniais interesais, valdžios troškimu, visai negalvodamas apie tautą (p. 216–217). K. Błachowska profesionaliai išryškina šias svarbiausias M. Smirnovos mintis, reziumuodama, kad šio istoriko darbai tapo XIX a. antros pusės Rusijos istoriografijos „kanonu“, o jo sukurtas Jogailos portretas „visam laikui įsitvirtino rusiškojoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės historiografijoje“ (p. 219).

Kiek sudėtingesnė buvo šios tyrėjos prieiga prie „antrojo Rusijos Karamzino“ – Sergejaus Solovjovo – tyrimų. Šį vieną originaliausių Rusijos istorikų ir istoriosofų, net dvidešimt devynerių tomų sintezės „История России с древнейших времен“ (Москва, 1851–1871) autorių būtų sunku įsprausti į vienos istoriografinės krypties rėmus – ir lenkų

³ Dėl šios knygelės datavimo dar reikėtų gerokai pasvarstyti. Iš autorės pateiktų citatų peršasi vienareikšmiška išvada, kad tai gerokai vėliau, nes 1864 m. (sic!), Kijeve, o vėliau Vilniuje leistame žurnale „Вестник Юго-Западной и Западной России“ išspausdintas anoniminio autoriaus rašinys, kuris galėjo būti išleistas ir atskiru atspaudu. Žr. Литва в отношении к России и Польше, *Вестник Юго-Западной и Западной России*, 1862, т. 1, отд. 2, кн. 1–3, с. 1–16, 17–32, 114–135; т. 2, отд. 2, кн. 4–6, с. 177–189, 203–219, 241–260. Žinoma, tokiu atveju turėtų *kardinaliai* keistis ir dėstymo chronologija, ir kai kurios tyrėjos išvados.

istorikė šį niuansą savo knygoje apčiuopia. S. Solovjovas pats kūrė savarankiško – tiek mintine, tiek politine prasme – istoriko įvaizdį, save aiškiai atribodamas tiek nuo „plagiatoriaus“ N. Karamzino, tiek nuo „oficiozo“ N. Ustrialovo. Kita vertus – ir tai vienas įdomiausių recenzuojamos monografijos momentų – K. Błachowska įrodo, kad būta ne visai taip. Kad ir kaip S. Solovjovas būtų kritikavęs N. Karamziną, šie istorikai daug kuo buvo panašūs. Pirmiausia požiūriu į LDK istoriją. S. Solovjovas, kuris kategoriškai atmetė N. Ustrialovo hipotezę apie dviejų Rusių – Rytų Rusios ir Lietuvos Rusios – egzistavimą ir kuriam Rusia buvo viena nedaloma valstybė, kaip ir N. Karamzinas LDK laikė savarankiška, nors civilizacine prasme ir silpnesne už Rusią, bet pačių lietuvių dėl išorinės invazijos sukurta valstybė. „Solovjovo pateiktas požiūris į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės genezę ir pobūdį, – rašo K. Błachowska, – buvo artimesnis lenkiškai istoriografijos pozicijai negu oficialiai rusų istoriografijai, kuri Lietuvą laikė rusiška (vakarų) valstybe“ (p. 202). Kita vertus, knygos autorė randa S. Solovjovo ir N. Ustrialovo sąlyčio taškų (sic!). Pirmiausia – dėl požiūrio į LDK unijas su Lenkija: abu rusų istorikai tai laikė istorine klaida, *abiem* unijinėm valstybėm atnešusia pražūtingas pasekmes (ten pat). Šiaip ar taip, K. Błachowskos žodžiais tariant, nors nuo XIX a. šeštojo dešimtmečio Rusijos istoriografijoje egzistavo „dvi interpretacinės srovės – „oficialioji“, dualistinė, Ustrialovo koncepcija, ir neoficiali, Solovjovo“, Rusijos istorikai nuolat diskutavo, kokį vaidmenį Rusijos istorijoje užėmė LDK (p. 209). Šias diskusijas knygos autorė pertiekia vaizdžiai ir su jai būdinga energija. Ypač, kai jos susiję su S. Solovjovo vardu. Kita vertus, vargu ar kitaip galima rašyti apie šį „minties gigantą“. Apskritai lenkų istorikėms pateikta rusų istoriko pažiūrų panorama – koncentruota, išgryninta, taigi ir įsimintina.

To anaip tol negalima pasakyti apie paskutinio rusiškos LDK istoriografijos „atstovo“ – Michailo Kojalovičiaus pristatymą. Tai ne tik viena trumpiausių, bet ir blankiausių K. Błachowskos knygos dalių. Galbūt tai lėmė nesąmoninga nuostata prieš vadinamuosius posukiliminio laikotarpio Rusijos istorikus. Nes S. Solovjovo ir net M. Smirnov fone jų darbai atrodo ne tik kad politizuoti, bet net agresyvūs. Maža to, turi stiprų emocinį užtaisą – tokį stiprų, kad negali palikti abejingo net ir šių dienų tyrėjo. Ir šią situaciją matome K. Błachowskos knygoje. Nors istorikė teisingai įvardija M. Kojalovičiaus koncepciją kaip N. Ustrialovo ir S. Solovjovo darbų sintezę (p. 220), nors įspūdingas ir pasiūlytas šios sampratos įvardas – „lenkų išdavystė prieš Slavų pasaulį“ (orig.: „polska zdrada Słowiańszczyzny“, p. 221), vis dėlto vargu ar šiam istorikui buvo svarbu tik Rusijos ir Lenkijos santykiai. M. Kojalovičiaus dėmesio centre buvo „Lietuvos Rusia“, t. y. tuometis Šiaurės Vakarų kraštas, į kurio likimą žvelgė ir per Lietuvos ir Lenkijos, ir per Rusijos ir Lenkijos santykius. Kitaip tariant, M. Kojalovičiui pirmiausia rūpėjo „Lietuvos deformacija“, dėl kurios kaltino Lenkiją (p. 223). Manau, kad šie momentai būtų labiau išgryninti, jeigu autorė būtų pasigilinusi į M. Kojalovičiaus biografiją. Šis istorikas buvo ne tik Sankt Peterburgo stačiatikių dvasinės akademijos profesorius, bet ir asmuo, glau-

džiai susijęs su Lietuva – prieš įstudamas į akademiją Sankt Peterburge, Vilniuje baigė Lietuvos stačiatikių dvasinę seminariją, iki pat mirties 1891 m. palaikė ryšius su šio miesto mokslo elitu, buvo Vilniaus laikinosios archeologijos komisijos narys, bendradarbiavo su Vilniaus archeografijos komisija. Galbūt šie faktai ir paaiškintų knygos autorei, kodėl į Rusijos ir buvusios Abiejų Tautų Respublikos istorinių ryšių klausimą šis profesorius „taip labai įsitraukė“ (p. 219).

Apskritai neatidus žvilgsnis į asmenines istorikų biografijas – vienas didžiausių knygos trūkumų. Šiokia tokia išimtis – tik poskyris, skirtas Waclawui Aleksanderiui Maciejowskiui, kuris knygoje reprezentuoja istorijos mokslą Lenkijos Karalystėje (poskyris „Polska wersja oficjalnej wykładni rosyjskiej: Waclaw Aleksander Maciejowski“, p. 164–173). Tokį netradicinį dėmesį biografijai galima aiškinti tik knygos autorės noru išsiaiškinti, kodėl šis metodologiškai puikiai pasirengęs lenkų istorikas (W. A. Maciejowski baigė Berlyno universitetą, buvo Friedricho Carlo von Savigny mokinys, abiejų teisių doktoratą apgynė Getingeno universitete) taip lengvai prisitaikė prie politinės konjunkcijos, „visiškai pateisino Rusijos vyriausybės lūkesčius“, o „savo istoriko plunksną atidavė Rusijos tarnystei“ (p. 172, 173). Šios „tarnystės“ kontekste autorė analizuoja ir „lituanistinę“ W. A. Maciejowskio monografiją „Pierwotne dzieje Polski i Litwy zewnętrzne i wewnętrzne, z uwagą na ościenne kraje, a mianowicie na Ruś, Węgry, Czechy i Niemcy“ (Warszawa, 1846), kurioje mato ne tik iš T. Narbuto, Joachimo Lelewelio ir Juozapo Jaroševičiaus darbų pasiskolintą faktų samplaiką, bet ir akivaizdų N. Ustrialovo modelio „taikymą“: W. A. Maciejowski ne tik įrodinėjo lietuvių artumą slavų kraštams, bet ir perėmė oficialiosios Rusijos istoriografijos tezę apie tuometės Rusijos dualizmą. „Taigi Maciejowski, – rašo K. Błachowska, – parodė, kad nuo XIV a. rusiškos žemės įėjo į trijų valstybių teritoriją ir kad priklausymas Lietuvai ir Lenkijai reiškė jų pavergimą, o priklausymas Maskvai – suverenumą“ (p. 167). W. A. Maciejowskio (beje, ir šis istorikas buvo Vilniaus laikinosios archeologijos komisijos narys) sukurtas portretas knygoje piešiamas gana įtaigiai, tačiau daugiausia tik „tarnystės Rusijai“ kontekste. Todėl neatsakytų klausimų vis dar lieka.

Daug sėkmingiau K. Błachowskai pavyko įveikti XIX a. antrosios pusės lenkų istoriografijos aukštumas – tiek aptarti išskirtinį Lvovo istoriko Karolio Szajnochos „atvejį“, tiek pristatyti keturis garsiosios Krokuvos mokyklos atstovus: Józefą Szujkį, Michałą Bobrzyński, Stanisławą Smolką ir Anatolį Lewickį. Įdomi ir istorikės pateikta pirminė įžvalga apie kontekstą, lėmusį idėines šių istorikų skirtybes: K. Szajnochos pažiūras veikė 1848–1849 m. Tautų Pavasaris, o Krokuvos istorikų reminiscencijoms impulsą davė pralaimėtas 1863–1864 m. sukilimas. Šiaip ar taip, monografijos skyrius „Polska – Ruś – Wielkie Księstwo Litewskie. Idee i mity polskiej historiografii“ (p. 242–333) – vienas nuosekliausių. Ir tam taip pat buvo puikus pagrindas – visi penki minėtieji lenkų istorikai į istoriografiją pateko pirmiausia dėl savo minčių apie Krėvoje

sudarytą Lenkijos ir Lietuvos uniją, kitaip tariant, kaip vadinamosios unijinės tematikos atstovai. Žinoma, išskirtinį dėmesį K. Błachowska skiria šios problematikos pradininkui K. Szajnochai ir jo kultiniam – tiek mokslinė, tiek literatūrinė, tiek emocinio paveikumo prasme – veikalui „Jadwiga i Jagiełło. 1374–1413. Opowiadanie historyczne“ (t. 1–3, Lwów, 1855–1856) (poskyris „Litwa i Ruś Czerwona w historiografii polskiej po Wiośnie Ludów – narodziny tzw. Idei jagiellonskiej: Karol Szajnocha“, p. 242–257). Istorikė išsamiai aptaria K. Szajnochos pateiktą to meto lenkų istoriografijai naują civilizacinės misijos koncepciją, kurios esmę sudarė nuostata apie Krėvoje padarytą „Lenkijos auką“ – aukštesnės civilizacijos tauta į savo glėbį priėmė „barbariškus ir jau kiek rytų kultūros paveiktus lietuvius“ (p. 254). Su tokia pat įtaiga K. Błachowska aprašo ir šios minties plėtotę pirmojo Lenkijos istorijos dėstytojo Jogailos universitete J. Szujksio darbuose (poskyris „Koniec „apologii naszego historycznego społeczeństwa“ – unie polsko-litewskie w epoce koryfeusza tzw. Szkoły krakowskiej: Józef Szujski“, p. 257–274). Pasak tyrėjos, šio istoriko pozicija buvusi dar griežtesnė – Lenkija dėl unijos su civilizacine prasme silpnesne Lietuva nukrypo nuo vakarietiško vystymosi kelio ir galop sumokėjo už tai savo valstybingumu: „Auka, padėta prie civilizacinės lenkų visuomenės aukuro, buvo Lenkijos valstybė“ (p. 271).

Šiaip ar taip, „unijiniu“ klausimu pasisakė ir jaunesnysis J. Szujksio kolega, „romantinių mitų griovėjas“ ir Augusto Comte pažūrų propaguotojas M. Bobrzyńskis, teigęs, kad žvelgiant iš amžių perspektyvos, unija buvo naudinga tik Lietuvai (poskyris „Państwo najwyższym związkiem politycznym“ – spójzrenie na unie młodszego pokolenia historyków tzw. Szkoły krakowskiej: Michał Bobrzyński“, p. 274–290). Kita vertus, M. Bobrzyńskiui imponavo civilizacinis Lenkijos vaidmuo – Lietuva ne tik išlaikė savo savarankiškumą, bet ir buvo atitolinta nuo Rytų ir priartinta prie Vakarų pasaulio. Pasak K. Błachowskos, „istorikas nupiešė vos ne apologinį Lenkijos kaip Lietuvos gynėjos prieš išorės priešus ir jos mentoriaus naujoje civilizacinėje erdvėje vaizdą“ (p. 288). Pirmtakų mintis toliau vystė J. Szujksio įpėdinis Krokuvos universitete S. Smolka (poskyris „Rozwiane widmo azjatyckiej despotii – spojzrenie na unie młodszego pokolenia historyków tzw. Szkoły krakowskiej: Stanisław Smolka“, p. 290–316). K. Błachowska išsamiai pristato ir šio istoriko monografiją „Rok 1386: w pięciowiekową rocznicę“ (Kraków, 1886). Tyrėjai akivaizdžiai imponuoja originali (tai K. Błachowskos epitetas) S. Smolkos koncepcija, kurios esmę sudaro teiginys apie unijos reikšmę ne tik Lietuvos, Lenkijos, Rusijos, bet ir visos Vidurio ir Rytų Europos istorijai: „Dėl Krėvos unijos rytinė Europos (Vakarų) civilizacijos riba galop nusistovėjo Lietuvos valstybės rytuose. Toliau jau buvo Azijos civilizacija“ (p. 316). S. Smolkos mintis tęsė ir Lvovo universiteto auklėtinis (nuo 1883 m. gyveno Krokuvoje) K. Antonas Lewickis, savo monografijoje „Powstanie Świdrygiełły: ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną“ (Kraków, 1892) Krėvos uniją įvardijęs kaip netikėtą ir radikalų veiksma, sudavusį smūgį pagonybei, įtraukusį Lietuvą į

Vakarų pasaulį ir net išgelbėjusį Europą – atitolinusį Azijos ribas (poskyris „Siła idei, bezsilność miecza – dopełnienie apologetycznej wizji unii: Anatol Lewicki“, p. 317–333).

Šias svarbiausias Lvovo ir Krokuvos istorikų tezes, ryškiai balansuojančias tarp apologijos ir kraštutinio kritiškumo, taip smulkiai suminėju ne be priežasties. Tai viena solidžiausių ir itin sėkmingai sukonstruotų K. Błachowskos monografijos dalių. Žinoma, minėtų istorikų teiginiai – jokia istoriografinė naujiena, jų darbai plačiai aptariami ir šandien, taip pat Lietuvos tyrėjų darbuose⁴. Tačiau K. Błachowska, pasitelkusi autentišką ir labai pagavų šių istorikų žodį, tarsi iš naujo ir su visa jėga pažadino vadinamąją unijinę polemiką, kurios tikslas buvo „apmąstyti“ istoriją ir projektuoti vis dar nelaisvos valstybės ateitį. Lietuvos (LDK) veiksnys tame dispute buvo labai svarbus.

Septintasis monografijos skyrius „Historiografia regionów w czasach Aleksandra II. Wielkie Księstwo Litewskie – państwowa kontynuacja Księstwa Połockiego“ (p. 224–241) taip pat turi savo ašį – tik šį kartą ne tik konkretų istorinį faktą, bet ir konkrečią istorinę-geografinę erdvę. Tai Polocko kunigaikštystė. Bet šiuo atveju ne tiek svarbus pats XIX a. antrosios pusės istorikų mokslinis disputas apie šio darinio prigimtį ir svarbą, kiek tai, kad kaip tik „per jį“ knygoje pristatomos baltarusių istoriografijos ištakos, konkrečiai – Mogiliavo gubernijos bajoro ir valdininko Josifo Turčinovičiaus monografija „Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен“ (Санкт-Петербург, 1857) (poskyris „Wielkie Księstwo Litewskie państwem białorusko-litewskim – początki historiografii białoruskiej: Osip Turczinowicz“, p. 224–227). J. Turčinovičius – fenomenas, su kurio asmenybe baltarusiai sieja savo istorijos mokslo pradžią. Šis istorikas pirmasis parodė šio regiono senosios istorijos savitumą, taigi ir pagrindė baltarusių teisę į savo istoriją. Didelę įtaką J. Turčinovičiui darė T. Narbutas, tačiau jų požiūriai sutapo anaip tol ne visada. Baltarusių istorikas netilpo ir į oficialiosios istoriografijos rėmus: jam Polocko kunigaikštystė buvo pirmoji baltarusiška valstybė. Visus šiuos J. Turčinovičiaus veikalo bruožus ir net istoriko asmenybės tragizmą K. Błachowska pastebi ir fiksuoja, tačiau savo minčių neišplėtoja, šio istoriko monografijai, kuri ne tokia ir menka – net 313 puslapių, skirdama nederamai mažai dėmesio. Maža to, šiame knygos poskyryje neatsirado vietos *nė vienai* šių dienų baltarusių mokslininkų įžvalgai. Turint omenyje K. Błachowskos tikslą apžvelgti *visų penkių* šio regiono tautų XIX a. istoriografiją, vargu ar toks atsainumas pateisinamas.

Keistokai atrodo ir greta J. Turčinovičiui skirto teksto įdėtas paragrafas apie žymiojo slavianofilo, Maskvos universiteto istorijos profesoriaus Ivano Beliajevo darbus (poskyris „Wielkie Księstwo Litewskie państwem połocko-litewskim – ujęcie słowianofilskie: Iwan Bielajew“, p. 227–241). Žinoma, šio istoriko požiūris į Polocko kunigaikštystę labai tinka kaip „fonas Turčinovičiui“. Juolab kad istorikų įžvalgos apie šio politinio darinio

⁴ Žr. M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. – XIX a. pr.)*, Vilnius, 1999, p. 44–47.

reikšmę regiono ir net visos Rusijos istorijai (tai jau tik I. Beliajevo nuomonė) skyrėsi iš esmės. Tačiau pasigedau akcento, kad „per Polocko Kunigaikštystę“ I. Beliajevas pirmiausia rašė naują vadinamojo Šiaurės Vakarų krašto istoriją. Juolab tą istoriją rašė sudėtingomis politinėmis aplinkybėmis, todėl joje tokios ryškios posukiliminės, antilenkiškos ir antiunijinės nuotaikos. Tai rodo ir I. Bialejevo knygų pavadinimai: „Очерк истории Северо-западного края России“ (Вильна, 1867), „История Полоцка или Северо-западной края Руси од древнейших времен до Любленской унии“ (Москва, 1872). Reikšmingas ir tas dalykas, kad pirmoji istoriko knyga buvo išleista Vilniaus švietimo apygardos lėšomis ir Ivanui Kornilovui remiant. Niuansas labai svarbus, suponuojantis, kad šis paragrafas būtų puikiai papildęs šeštąjį monografijos skyrių „Wielkie Księstwo Litewskie w historiografii rosyjskiej czasów Aleksandra II – ujęcie nieoficjalne i oficjalne“ (p. 189–223). O baltarusiškos istoriografijos aptartį galėjo praturtinti kad ir Piotruvi Bezonovui skirtas paragrafas – nors ir „ne visai istorikui“, bet posukiliminei baltarusių savimonei padariusiam ne menkesnę įtaką už J. Turčinovičių.

Baltarusiškos istoriografijos fone, kuriai atstovauja tik vienas (sic!) istorikas, daug solidžiau atrodo ukrainiečių istorijos mokslui skirta knygos dalis (žr. „Z perspektywy Kijowa i Lwowa – dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego w interpretacji historyków ukraińskich“, p. 334–348). K. Błachowska ne tik aptaria žymiausius XIX a. šio krašto tyrėjus, bet ir naudoja šių dienų Ukrainos istorikų darbus. Gal tik pasigedau platesnės net penkių laidų sulaukusios ukrainiečių istoriografijos patriarcho Dmitrijaus Bantyš-Kamenskio sintezės „История Малой России, со времен присоединения оной к России“ (t. 1–4, pirma laida: Maskva, 1822; antra laida: ten pat, 1830; trečia laida: ten pat, 1842; ketvirta laida: ten pat, 1903; penkta laida (ankstesnės laidos perspaudas): Kijevas, 1993) aptarties. Labai daug dėmesio skirdama šio krašto istoriografijai po vadinamojo Tautų Pavasario, D. Bantyš-Kamenskį paliko nuošalėje, konstatavusi, kad jo koncepcija atitiko oficialią Rusijos istoriografijos poziciją, t. y. kad Ukraina, nors ir turėdama savitumą, buvo integrali Rusijos dalis (p. 336). Tačiau apie ukrainiečių nacionalizmo patriarchą, „savo tėvo dvarininko baudžiauninką“ Nikolajų Kostomarovą, o juolab Kijevo istorijos mokyklos kūrėją Vladimirą Antonovičių lenkų istorikė rašo daug ir įtaigiai. Žinoma, nepamesdama ir svarbiausios savo monografijos gijos – LDK istorijos. V. Antanovičiui, kuris mėgino ieškoti „šio giganto efemeriškumo priežasčių“ (p. 341), skirti puslapiai – ypač solidūs ir labai tinka monografijos pabaigai. Tačiau ir šiai K. Błachowskos knygos daliai būtų galima pareikšti priekaištų: nors autorė konstatuoja, kad ukrainiečių istoriografija, rutuliodamasi tokių dviejų skirtingų valstybių teritorijoje, ir pati vystėsi skirtingomis kryptimis (p. 335), šiame skyriuje pristatoma tik viena jos šaka. Kaip minėta, knygoje išsamiai aptariami Lvovo istoriko K. Šajnochos, taip pat su šio miesto kultūrine aplinka susijusio A. Levickio darbai, tačiau jie priskiriami išimtinai lenkų istoriografijai, juos susiejant – panašiai kaip ir „J. Turčinovičiaus ir I. Beliajevo atveju“ – bendra tyrimų tematika.

Kitaip tariant, K. Błachowskos pateikta knygos struktūra – šis mokslo darbo stuburas – kelia ir abejonių. Žinoma, autorė išklėle sau labai sunkų uždavinį: ne tik pristatyti šiame regione XIX a. rašiusių istorikų požiūrį į LDK istoriją, bet ir priskirti tuos istorikus vienai iš penkių nacionalinių istoriografijų, ką iškalbingai rodo knygos viršelis, kuriame „plevėsuoja“ penkios nacionalinės vėliavos. Toks uždavinys nėra toks sunkus, jeigu istorikas gyveno antroje XIX a. pusėje arba bent jau po Tautų Pavasario. Problemos prasideda, jeigu istorikas savo tyrimus apibendrina XIX a. pradžioje ir pirmoje šio amžiaus pusėje. Akivaizdu, kad su šiais sunkumais susidūrė ir knygos autorė. Ir ne tik pristatydama ukrainiečių istorijos mokyklą. Kaip visada daugiausia keblumų kyla dėl Vilniaus arealo, dėl vadinamosios Vilniaus intelektualinės tradicijos. Mechaninė atskirtis ar priskirtis čia visada veda į dar didesnę painiavą. Nors tokiems XIX a. istorijos mokslo grandams kaip T. Narbutas ir J. Lelewelis K. Błachowska savo knygoje skyrė ne po paragrafą, bet po skyrių (sic!) – bent jau man iš pradžių tai suponavo netiesioginę užuominą į platesnį požiūrį – pirmąjį istoriką knygos autorė vienareikšmiškai vadina tik „lietuvių tyrėju“ (orig.: „litewski badacz“), „lietuvių istoriku“ (orig.: „historyk litewski“), o antrąjį – tik „lenkų istoriku“ (orig.: „historyk polski“) (visame tekste). Pasak K. Błachowskos, Imperatoriškasis Vilniaus universitetas ir jo intelektualinė tradicija buvo ta vieta, kurioje išaugo dvi modernios istoriografijos – lietuviška ir lenkiška – ir kuri mums padovanojo du „abiejų istoriografijų korifėjus“ (orig.: „koryfeuszy obu historiografi“), t. y. T. Narbutą ir J. Lelewelį (p. 130). Taigi autorės pozicija daugiau negu aiški. Kaip ir dėl trečiojo šio arealo „intelektinio produkto“ – J. I. Kraševskio, kuris vienareikšmiškai priskiriamas tik prie lenkų istorikų ir aptariamas viename skyriuje su W. A. Maciejowskiu (žr. skyrių „Między modelem Ustriałowa a historiografią Herdera – refleksja nad przeszłością Litwy polskich historyków w kraju“, p. 164–186). Kitaip tariant, knygos viršelyje pavaizduotą lietuvišką trispalvę neša vienas T. Narbutas. Žinoma, tai šioks toks netikėtumas – turiu omenyje aplinkybę, kad knygoje nėra „įprastų“ (ne tik lietuvių, bet ir lenkų tyrėjų darbuose) XIX a. lietuvių istoriografijos atstovų – Dionizo Poškos, Simono Daukanto ir Motiejaus Valančiaus. Ypač S. Daukanto, kurio Lietuvos istorijos sintezei K. Błachowskos monografijoje skiriama vos keletas sakinių (p. 34, 35, 114). Tikriausiai kaltas buvo kalbos barjeras. Kita vertus, S. Daukanto „nebuvimas knygoje“ ir pateisinamas – K. Błachowskai rūpėjo tik tos istorikų refleksijos, kurios darė didžiausią įtaką jų *amžininkams*. Bet kokių atveju kiek netikėta dar ir tai, kad „atiduodama“ T. Narbutą lietuvių istoriografijai K. Błachowska nesureikšmina fakto, jog veikalas „Dzieje narodu litewskiego“ buvo parašytas ne lietuvių kalba. Kitaip tariant, kalbos kriterijus knygos autorei akivaizdžiai antraeilis dalykas.

Šiaip ar taip, toks T. Narbuto ir jo devyniatomio kūrinio sureikšminimas – ilgai lauktas istoriografinis įvykis (skyrius „Wolny lud na pograniczu światów – dzieje Litwy i Wielkiego Księstwa Litewskiego w ujęciu Teodora Narbutta“, p. 90–115). Nors šiam

istorikui skirto teksto pradžioje K. Błachowska dar tradiciškai atkartoja senus pozityvistinės lenkų istoriografijos mestus priekaištus, tačiau aiškiai įvardija ir svarbiausią tokios ir šiandien tebeegzistuojančios „lenkų mokslo pasaulio“ nuostatos ištakas, t. y. J. I. Kraševskį (p. 90). K. Błachowska savo pačios požiūrį į T. Narbuto veikalą (visame tekste šį darbą autorė vadina Lietuvos istorijos sinteze) nusako labai aiškiai ir jau įvadinėje monografijos dalyje: „Teodoras Narbutas, rašydamas lenkiškai ir remdamasis Abiejų Tautų Respublikos tradicija, pateikė pirmą spaudoje paskelbtą koncepciją, kuri siūlė Lietuvos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos interpretaciją iš lietuvių pozicijų [orig.: „z litewskiego punktu widzenia“. – *R. G.*]“ (p. 12). Antroji K. Błachowskos tezė taip pat griežta: „Skaitant Narbuto veikalą beveik po 170 metų nuo jo išspausdinimo, taip pat palyginus jį su kitomis „nacionalinėmis“ (valstybinėmis) istorijos sintezėmis, kurios pripažįstamos kaip mokslinės, peršasi mintis, kad Narbuto pasiūlyta Lietuvos istorijos interpretacija – nes, priešingai nei teigė Kraševskis, autorius savo veikale ją pateikė, – buvo atmesta, o tiksliau, ignoruota dėl priežasčių, kurias galėtume įvardyti kaip nemokslines“ [orig.: „z powodów, które moglibyśmy nazwać pozanaukowymi“. – *R. G.*]“ (p. 90–91).

Todėl K. Błachowska ne tik labai detalai aptaria T. Narbuto Lietuvos istorijos viziją, kurios esmę sudarė teiginys, „kad Lietuva ir Rusia, būdamos savarankiškais istorijos veikėjais, kartu buvo ir skirtingi to paties geopolitinio regiono poliai, dėl ko jų likimai buvo susiję – vieno sustiprėjimas reiškė kito silpnębę, ir atvirkščiai [garsioji T. Narbuto „svarstyklių“ teorija. – *R. G.*]“ (p. 94); ne tik apčiuopia pamatinę T. Narbuto mintį apie Lietuvos geopolitinės padėties išskirtinumą – „dvių krikščioniškų civilizacijų apsuptyje ir glaudžiais ryšiais su jomis abiem“ (p. 110); ne tik išgrynina T. Narbuto terminus „Lietuva“, „Lietuvos Rusia“ ir „Rusia“ (p. 94), bet ir konstatuoja, kad „rusų istorikų ir lietuvių istoriko požiūris į tą regioną skiriasi fundamentaliai [orig.: „różnią się w sposób fundamentalny“ – *R. G.*]“ (ten pat). Kitaip tariant, kad T. Narbutas „nepriėmė Ustrialovo suformuoto tvirtinimo apie vakarų rusišką Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pobūdį, nuosekliai traktuodamas ją kaip lietuvių valstybę ir aprašydamas jos istoriją iš lietuviškos perspektyvos“ (p. 104). Maža to, ir Krėvos uniją šis istorikas laikė Lietuvos valstybės interesų padiktuotu veiksmu (orig.: „było działaniem zgodnym z litewską racją stanu“) (p. 99).

Pagirtinas ir K. Błachowskos noras išryškinti T. Narbuto sintezės likimo tragizmą: veikalas ne tik prieštaravo oficialiai LDK istorijos interpretacijai (T. Narbuto ir N. Ustrialovo darbai buvo išleisti beveik vienu ir tuo pačiu metu), bet ir tradicinei lenkų istorikų traktuotei, kuriai nepatiko šio istoriko separatizmas: „Dėl ko Narbuto koncepcija abiejų srovių buvo kritikuojama arba tiesiog ignoruojama“ (p. 115). Kitaip tariant, K. Błachowska patikslino, ką turėjo omenyje jau anksčiau rašydama, kad T. Narbuto veikalo likimą lėmė anaipol ne mokslinės priežastys. Ne visai tiksliai autorė tik dėl XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių istoriografijos požiūrio į T. Narbuto pateiktą Lietuvos

istorijos traktuotė: ši nuomonė nebuvo tokia vienareikšmiškai „bloga“, net atvirksčiai, ypač aušrininkų tekstuose (ten pat). Įdomi ir šios autorės versija apie Rusijos liaudies švietimo ministro S. Uvarovo palankumą T. Narbutui bendrame šio krašto „nulenkimo“ procese – turimas omenyje ministro tarpininkavimas įteikiant „alternatyvaus“ lenkų istoriografijai istoriko veikalą „Dzieje narodu litewskiego“ imperatoriui Mikalojui I (norėtusi tik patikslinti, kad įteikti buvo pirmi šeši šio darbo tomai). Kita vertus, ši įteikimo istorija buvo labai komplikuoata ir užsitęsė net ketverius metus. Klysta istorikė ir dėl T. Narbutui imperatoriaus įteiktos dovanos – istorikas tą kartą buvo pagerbtas ne Šv. Onos ir Šv. Vladimiro ordinais, bet gavo brilantinį žiedą (p. 114)⁵.

Šiaip ar taip, K. Błachowskai T. Narbuto sintezė imponuoja. Autorė akivaizdžiai mėgaujasi istoriko įžvalgomis, o jo pateiktą Lietuvos istorijos koncepciją vadina „originalia“ (p. 110). Tokio išskirtinio autorės dėmesio pelnė tik J. Lelewelio pateikta Lietuvos ir Rusijos istorijos vizija per vadinamąją slavų ir baltų civilizacinę erdvę (skyrius „Słowiańsko-bałtycki krąg cywilizacyjny – Joachima Lelewela koncepcja dziejów Polski, Litwy i Rusi“, p. 116–163). Tačiau, kad ir kaip išsamiai ji būtų pristatyta, tai jokia istoriografinė naujiena. „Narbuto atveju“ – naujiena, ypač turint omenyje kiek anksčiau pasirodžiusią Małgorzatos Litwinowicz-Droździał monografiją⁶. Net ir J. I. Kraševskiui skirta monografijos dalis – tarsi skyriaus apie T. Narbutą tęsinys, nes iš esmės parentas šių dviejų istorikų polemika. K. Błachowska ir čia akivaizdžiai T. Narbuto pusėje (pokyris „Historia przez przyzmat historiozofii – dzieje Litwinów oczami Józefa Ignacego Kraszewskiego“, p. 173–186). Ne, kaip kad įprasta, T. Narbutą, bet J. I. Kraševskį (sic!) kaltina Lietuvos istorijos klastojimu: „ją falsifikavo, įrodinėdamas, kad po 1387 metų lietuvių tauta negalėjo būti nei suvereni, nei ne suvereni, nes priėmusi krikštą ta tauta mirė, jos istorija b a i g e s i“ (p. 184). Šiuo atžvilgiu K. Błachowskos darbas akivaizdžiai disonuoja ne tik su minėtosios M. Litwinowicz-Droździał (T. Narbuto ir J. I. Kraševskio atvejais), bet iš dalies ir su Inesos Szulskos (J. I. Kraševskio atvejis) mintimis (pastarajai tyrėjai K. Błachowskos monografija nėra žinoma)⁷.

Tokios būtų refleksijos apie šį įsimenantį, giliomis įžvalgomis ir, žinoma, plačia šaltinių baze parentą darbą. Nors autorė apgailestauja, kad dėl tyrimo objekto specifikos buvo panaudoti tik spausdinti šaltiniai, pastarųjų kiekis, kaip ir tiriamosios mokslo

⁵ Plačiau apie tai žr. R. Griškaitė, Leidėjai ir skaitytojai, T. Narbutas, *Lietuvių tautos istorija*, t. 4, Vilnius, 1997, p. 17–24.

⁶ M. Litwinowicz-Droździał, *O starożytnościach litewskich: mitologizacja historii w XIX-wiecznym piśmiennictwie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego (Biblioteka Literatury Pogranicza, t. 17)*, Kraków, 2008. Taip pat žr. recenziją minėtai knygai: R. Griškaitė, Lietuviškoji kvadrada, arba Apie mūsų XIX amžiaus mitografus, *Darbai ir dienos*, t. 55, 2011, p. 235–255.

⁷ I. Szulska, Satnowisko Józefa Ignacego Kraszewskiego wobec historii Litwy, *Litwa Józefa Ignacego Kraszewskiego*, Warszawa, 2011, s. 83–90.

literatūros, daugiau nei įspūdingas. Akivaizdi ir autorės pagarba šiam monografijos pamatui. Tai rodo ir retai kada kituose darbuose sutinkamas šaltinių grupavimas į „pagrindinius“ (p. 360–361) ir „papildomus“ (p. 361–369), taip pat kaip ir išskirta Lietuvos ir LDK istorijos šaltinių (publikuotų iki XIX a. pabaigos) grupė (p. 369–371). Visa tai dar sustiprina monografijos solidumą. Pareikštos pastabos dėl knygos struktūros ir jos netolygumų – taip pat tik pasvarstymui. Akivaizdu, kad autorė tokią knygos sandarą pasirinko po ilgų apmąstymų ir diskusijų su kolegomis, o netolygumus dažnai lėmė patys šaltiniai. Kita vertus, kai kurie knygos trūkumai galėtų būti pašalinti – turiu omenyje antrą šios knygos laidą – pasikonsultavus su kitų keturių nacionalinių istoriografijų tyrėjais. Akivaizdu, kad ne visi pastarųjų metų tyrimai knygos autorei buvo žinomi. Kita vertus, toks darbas sunkiai įveikiamas vieno mokslininko jėgomis.

Ketvirtajame knygos viršelyje išspausdintoje knygos anotacijoje K. Błachowska dar kartą akcentuoja XVIII a. pabaigos – XIX a. istorikų svarbą apmąstant šio regiono – buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – praeitį. Visuomenė iš istorikų tikėjosi gauti atsakymus į fundamentalius klausimus apie savo istorinę tradiciją ir teisę gyventi toje žemėje. Todėl K. Błachowska sako, kad jos knyga – apie istorinę atmintį, tiksliau – net kelias atmintis, išaugusias ant vienos jau neegzistuojančios valstybės pagrindo. Bet, mano manymu, tai ir knyga apie istoriko profesiją – ne tik jos ištakas, bet ir jos svarbą bei atsakomybę. Knyga, kelianti šioje srityje dirbusių ir dabar tebedirbančių žmonių bendrystės jausmą ir net profesinį patriotizmą.

Reda Griškaitė

TARP ISTORIJOS IR PROPAGANDOS

Recenzija knygai, kuri per pastaruosius metus labiausiai reklamuota¹

Prisistatymas

Didžiulis ažiotažas, kilęs pristatant paskutiniosios Timothy Snyderio knygos vertimą į lietuvių kalbą, priminė ankstesnius ne visai demokratinius laikus. Senojo universiteto Auloje, pilnoje ministrų, ambasadorių, diplomatų, rektorių, prorektorių, profesorių bei studentų, pasirodė pats autorius. Nelyginant pranašas iš kito pasaulio jis perskaitė paskaitą, pavadintą „Antrojo pasaulinio karo tragedija“. Kiek buvo galima suprasti iš salėje smarkiai fonuojančio prelegento balso bei nervingo vertimo ausinėse, visa Antrojo pasaulinio karo tragedijos esmė – kad vienas absoliutus blogis – nacizmas susijungė su kitu tokiu pačiu blogiu – stalinizmu, ir tas susijungimas suponavo milijonines aukas (Pranešėjas tą susijungimą simboliškai pademonstravo rankomis). Kadangi nieko esmingesnio nebuvo pasakyta nei apie tai, kaip atsirado nacizmas, kokia jo socialinė bei politinė bazė, kas ir kodėl jį skatino, nei apie tai, kas tas stalinizmas, kaip ir kodėl jis atsirado – pagrindinė paskaitos aliuzija į Molotovo–Ribentropo pakta, kaip Antrojo pasaulinio karo tragedijos esmę, vertė daryti išvadą, kad propagandinė kampanija, epogėjų pasiekusi 2009 m. rugpjūtį (minėtos Molotovo–Ribentropo pakto metinės), tebesitęsia.

Vis dėlto, eidamas iš paskaitos (matyt, abejojau, ar tikrai paskaita suvokta adekvačiai), neatsispyriau vilionei, nusipirkau prie Aulos durų išdėliotos pristatomos knygos egzempliorių ir jį perskaičiau. Tektų pripažinti, kad sumokėti pinigai bei sugaištas laikas nenuėjo veltui. Tiesa, knyga iš esmės paremta tokia pačia schema kaip ir paskaita. Antrasis pasaulinis karas ir jo suponuoti žiaurumai siejami tik su Stalinu ir Hitleriu, tiksliau – su Sovietų Sąjunga ir Vokietija. Kitų valstybių, procesų ar personų vaidmeniui vietos skirta nedaug. Nevillis Chamberlainas bei Édouard’as Daladier’as paminėti tik vieną kartą. *Appeasemento* sąvokos iš viso nėra. Bet knygos schematinę leitmotyvą dengia tikrai nenuobodus istorinis tekstas. Neabejotina, kad T. Snyderis yra sukaupęs labai daug įvairios informacijos, be to, turi talentą originaliai konstruoti istorinius vaizdinius ir perteikti juos sodria bei įtaigia kalba. Turbūt siekiant stipresnio poveikio tekstas dažnai orientuoja į emocijas. Versti knygą į lietuvių kalbą tikrai buvo nelengva. (Vertėjo darbą vertindamas labai gerai, kartu negaliu nepastebėti tam tikrų jo improvizacijų, matyt, paveiktų emocijų).

Tiesa, veikalas parašytas iš esmės remiantis antriniais šaltiniais. Be to, dažni autoriaus teiginiai arba išvados nėra pagrįsti empirika, jie tiesiog išvesti su logikos pagalba.

¹ T. Snyder, *Kruvinos žemės. Europa tarp Hitlerio ir Stalino* (Timothy Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, New York, 2010), iš anglų kalbos vertė Vitalijus Šarkovas, Vilnius, 2012.

Viskas gražiai „įvyniota“ į eseistinę beletristiką. Kai kas tokį stilių vadina populiariu, bet tam prieštarautų aukštas knygos intelektualinis lygmuo. Nors skaitant tekstą nuolatos kyla noras prieštarauti, negali būti tikras, kad supranti adekvačiai, nes kitoje knygos vietoje tą patį faktą ar reiškinį gali rasti visai kitokioje interpretacijoje. Trumpai tariant, veikalas suręstas (s sofistikuotas) meistriškai. Knygoje pilna naujų arba nedažnai operuojamų faktų, netikėtų ir stebinančių atvirumu pastebėjimų, tarsi turinčių paliudyti, kad autoriui nėra uždraustų temų.

Štai keletas originalių epizodų: valstiečiams stačiatikiams sandoris su kolūkiu atrodė kaip sutartis su velniu; naujos mašinų ir traktorių stotys jų akimis atrodė kaip pragaro avanpostai, katalikai kolektyvizaciją suvokė kaip Apokalipsės apraišką (p. 50); Čiunė Sugichara Japonijos–Lenkijos projektuotos ašies kontekste kūrė „antrą Mandžuką“ (p. 92); 1935 m. Niurnbergo įstatymai sukūrė tvarką, panašią į sovietinių pasų penktos grafos režimą (p. 135); pagal nacių OST planą turėjo būti pašalinta iki 50 mln. žmonių: 85 % lenkų, 65 % ukrainiečių, 75 % baltarusių, 50 % čekų; Hitleris rytuose įsivaizdavo panašų procesą, kaip Amerikos užkariavimas – su slavais, kaip su indėnais, o Volga turėjo būti kaip Misisipė (p. 186); lenkų per 1944 m. sukilimą Varšuvoje žuvo daugiau nei japonų per Hirosimos ir Nagasakio bombardavimą; Lenkijos žydai grėsė 15 kartų didesnis pavojus žūti nei lenkui (p. 443); ant gestapo sienos Varšuvoje kalinys lenkas parašė: „Lengva kalbėti apie Lenkiją. Sunkiau dirbti jai. Dar sunkiau mirti už ją. O sunkiausia kentėti už ją.“ (p. 449).

Pažymėtina, kad knyga sulaukė daugybės recenzijų bei diskusijų².

Dėl pagrindinės intencijos

Knygos turinys persmelktas neapykantos stalinizmui ir nacizmui kaip politinėms sistemoms (labiau pirmajai, kaip ilgiau egzistavusiai). Apie savo pagrindinę intenciją autorius taip rašo: „Aš noriu užginčyti požiūrį, kad sąmoningos ir tiesioginės šių dviejų

² W. Hagen, Review, Shofar Book reviews, vol. 23, no. 1, 2010; В. Рыжковски й, Как сделаны «Бладлендс», <Ab. Imperio.doc> [žiūrėta 2012 06 06]; J. Connolly, Gentle revisionism; M. Roseman, Bloodlines; A. Portnov, On the importance of synthesis and the productiveness of comparison; M. David-Fox, Entanglements, dictators and systems; T. Snyder, Collaboration in the Bloodlands, *Journal of Genocide Research*, 2011 09 26; R. J. Evans, Who remembers the Poles?, *London Review of Books*, September, 2010; Discussion: N. Davies, A. Polonsky, R. Szporliuk, G. Franzinetti, vol. 32, no. 23–24 December 2010; Discussion: G. Weinberg, P. Ahonen, Ch. Browning, H. Kuromiya, I. Luces, T. Snyder, *H-Diplo Roundtable Review*, vol. XIII, no. 2, 2011; D. Katz, Review of Snyder and Prusin, *East European Jewish Affairs*, vol. 41, no. 3, December, 2011; R. Čepaitienė, Skausmo geografija arba pasaulis „tarp“, *Knygų aidai*, 2012, nr. 2, p. 37–40; M. Drunga, Kai Europa buvo tamsusis kontinentas, <delfi.lt> [žiūrėta 2009 07 04].

režimų vykdytos žudynės kruvinose žemėse yra skirtingi reiškiniai, kuriuos reikia traktuoti atskirai³. Kaip tik tuo tikslu ir parašiau šią istoriją apie tai, kaip du režimai tikslingai nužudė keturiolika milijonų žmonių per trumpą laiką ir tam tikrose Europos dalyse.“ (p. 449–450).

Bet skaitant knygą gali susidaryti įspūdis, kad nacizmo ir stalinizmo sistemų sulyginimas (pagal 2008 m. Prahos deklaraciją) autoriui nėra savitikslius dalykas. Knygoje pateikti teiginiai leistų manyti, kad T. Snyderiui žinomi ne tik reiškiniai panašumai, bet ir skirtumai: „Nacionalsocialistų požiūriu, nelygybė tarp grupių buvo prigimtinė ir pageidaujama“; „sovietų sistema atnešė kitiems lygybės savo versiją“; „stalinistai masiškai žudyti galėjo tik siekdami apginti socializmą..., o pačios savaime žudynės nebuvo politinė pargalė“ (p. 426); „su naciais kolaboravimas idėjiškai buvo neįmanomas...“ (priešingai nei su sovietais) (p. 434). Knygoje taip pat aptartos skirtingos Stalino ir Hitlerio charakteristikos (p. 424–425)⁴.

Apskritai, perprasti autoriaus intencijas nėra lengva. Galimas daiktas, kad tikroji knygos intencija užkoduota pačiame pavadinime „Kruvinos žemės“. Kaip aiškinama p. 7–8, geografinė prasme minimos žemės driekiasi nuo Vidurio Lenkijos iki Vakarų Rusijos, apimdamos Ukrainą, Baltarusiją ir Baltijos šalis. Teritorija apibrėžta būtent taip, kadangi joje per 1933–1945 m. laikotarpį nužudyta ypač daug žmonių – maždaug 14 mln.

Tačiau paties savaime mirčių kiekio tam tikroje erdvėje vargiai pakanka istorinei ypatybei. Pavyzdžiui, areale, apimančiame šiaurinius Prancūzijos departamentus, Elzsa, Lotaringiją bei Valoniją (apie 60 tūkst. km²), kur 1914–1918 m. susidūrė Antantės grupuotės su Vokietijos pajėgomis, aukų skaičius (apie 3 mln.) proporcingai viename km² viršijo aukų skaičių „kruvinose žemėse“ maždaug 3,5 karto. Tiesa, laiko požiūriu santykis būtų kitoks: „kruvinose žemėse“ per dieną žūdavo virš 3 tūkst., o Vakarų fronte – daugiau kaip 2 tūkst. Ypač šiurpina ta aplinkybė, kaip Vakarų fronte abi kariaujančios pusės – beje, demokratinės arba pakankamai civilizuotos – su aklu entuziazmu varė savo kareivius – savo tautų žiedą – prieš patrankų ir kulkosvaidžių ugnį, ir faktiškai karas prilygo žudynėms. Bet karui pasibaigus neberasta aiškaus atsakymo – kodėl visa tai vyko. Gimė sąvoka „prarastoji karta“.

Knygoje pateikta įvairių žemėlapių. Dauguma jų asocijuojasi su buvusios Lenkijos–Lietuvos bendros valstybės (Abiejų Tautų Respublikos) teritorija. Galima manyti, kad būtent tą teritoriją ir simbolizuoja „kruvinos žemės“. Bet į pastarąsias neįtraukiama Lenkijos vakarinė dalis, o prijungiamos Rusijos Šiaurės–Vakarų sritys su Sankt Peterburgu (!?). „Tai ne politinė geografija, o žmogiškoji aukų geografija“, toliau aiškina autorius ir

³ Originali versija yra tokia: I wish to test the proposition that deliberate and direct mass murder by these two regimes in the bloodlands is a distinct phenomenon worthy of separate treatment...“ Vertimo netikslumas nedidelis, bet atrodo, kad jis turi tendenciją.

⁴ Kai kurios Stalino ir Hitlerio charakteristikos pernelyg sureikšmintos, ypač „vado neklystamumo“ vaidmuo, p. 423. Tai jau pastebėta recenzento, žr.: W. H a g e n, min. veik.

kelia įsipareigojimą parašyti naują istoriją: „Jei neturėsime istorijos, kuriamos ir ginamos visiškai kitokiais pagrindais, Hitleris ir Stalinas ir toliau teisins savo darbus mūsų akyse.“ (p. 19). Kokia ta *nauja* istorija ir kokie jos pagrindai, lieka aiškiai neįvardyti; suprask, „krūvinos žemės“ turi reprezentuoti pačios save. Tad pabandykime paanalizuoti T. Snyderio pateiktą istoriją.

Apie badą Sovietų Ukrainoje

Pirmieji knygos teiginiai formuluojami tiesmukiškai bei provokatyviai: „Stalinas sąmoningai marino badu Sovietų Ukrainą“, skaitome 7 p. Pirmas įspūdis toks, kad būsime orientuojami į „oranžinėje“ Ukrainoje vyravusią versiją, pagal kurią Kremlius badą Ukrainoje organizavo sąmoningai, siekdamas naikinti ukrainiečius kaip tautą. Tačiau tolesnio dėstymo eigoje matome, kad autorius nesitapatina su „oranžinėmis“ versijomis: bado Ukrainoje ukrainiečių genocidu jis nepavadina, netgi vengia *holodomoro* sąvokos, ir aukų skaičių apriboja 3,3 mln. (vietoj 15 mln. ir panašių variacijų). Beje, nepataikaujama ir kitų apibrėžto regiono tautų nacionalistinėms versijoms. Nors tekste operuojama sąvokomis „ukrainiečiai“, „baltarusiai“, „rusai“ ir kt., neatrodo, kad nacionalinė identifikacija autorių labai domintų; etnonimai vartojami kaip išbaigti konstruktai koncepcijos karkasui konstruoti⁵.

Nors skyrius apie badą vadinasi „Sovietų badmečiai“, iš esmės aprašomas tik badas Ukrainoje. „Stalinas 1933 m. žinojo, kas atsitiks, kai jis atims maistą iš badaujančių Ukrainos valstiečių, kaip ir Hitleris aštuoneriais metais vėliau žinojo, kas atsitiks Sovietų Sąjungos karo belaisviams, jeigu jiems nebus duodama maisto“, skaitome 11 p. Vadinasi, badas Ukrainoje siejamas su Hitlerio „alkio planu“. Bet toliau tekste vengiama stalinizmą ir nacizmą įvardyti kaip vienodai nusikalstamas blogio sistemas. Gal dėl to, kad, nepaisant ambicingų užmačių sulyginti *holodomorą* su „alkio planu“, konkrečių įrodymų apie „sąmoningą“ Stalino tikslą marinti badu ukrainiečius nėra pateikta – tik prielaidos.

Tuo tarpu „alkio plano“ intencijos, žinia, diskusijų nekelia. Pagal obergruppenfuierer Herberto Baskes bei reichsfiurerių Heinricho Himlerio ir Hermanno Goeringo 1941 m. gegužės pradžioje parengtus dokumentus, maisto atsargos iš okupuotų SSRS teritorijų turėjo būti skiriamos vermachtui ir vokiečiams bei Vokietijai vietinių gyventojų sąskaita. Kartu numatyta, kad dešimtys milijonų žmonių mirs iš bado⁶. Prieš pradėdant veržtis į

⁵ Pastebėjimą apie atsainų T. Snyderio požiūrį į nacionalinės identifikacijos problemą žr.: В. Рыжковскій, *мін. veik.*

⁶ Nbg. Doc. 2718-PS: „Aktennotiz über Ergebnis der heutigen Besprechung mit den Staatssekretären über Barbarossa“, May 2, 1941, printed in International Military Tribunal, ed. *Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, 14. November 1945–1. Oktober 1946*, vol. 31. Sekretariat des Gerichtshofs, Nuremberg, 1948, S. 84.

Sovietų Sąjungos teritorijas, atitinkamas instrukcijas gavo vermachtas bei kitos nacių struktūros. Ir nuo bado masiškai mirė rusų belaisviai, žydai bei lenkai – kaip tik tie, kurie pagal nacių doktriną pirmiausia ir turėjo išnykti. (Apie tai dėstoma ir recenzuojamoje knygoje, ypač skyriuje „Apokalipsės ekonomika“.)

Bado Ukrainoje vaizdas, kurį matome „Kruvinose žemėse“, nėra adekvačiai aiškus. Pirmame plane ryškiai pavaizduotos sovietų valdžios priemonės, kuriomis siekta ištraukti iš valstiečių maisto atsargas. Išvardyti septyni to proceso etapai (p. 65–68). Lyg ir turėtų formuotis įvaizdis, kad sovietinis valdžios mechanizmas buvo orientuotas į masinį žudymą – taip pat kaip ir nacistinis. Bet tam trukdo kelios nutylėtos aplinkybės, pavyzdžiui, kaip tas pats sovietinės valdžios mechanizmas ėmėsi priemonių teikti paramą nuo bado nukentėjusiems regionams; ypač rūpintasi gelbėti vaikus⁷.

Suprantama, kalba čia turėtų eiti ne apie mėginimus teisinti stalinizmą, bet apie istoriko pareigą panaudoti galimai visus šaltinius, siekiant atkurti maksimaliai adekvatų istorinį vaizdinį. Taigi, paskaičius sovietų archyvų medžiagą, bent jau tą, kuri prieinama, ir palyginus ją su nacių dokumentacija, nesunku pamatyti ryškius mentaliteto bei motyvacijos skirtumus; esmingai skyrėsi ir objektyvios aplinkybės, kuriose veikė sovietai ir naciai⁸. Nekalbant jau apie tai, kaip skyrėsi tradicinis požiūris į žmogaus gyvybę Vokietijoje ir Rusijoje.

Leisime sau pateikti kiek kitokią nei „Kruvinose žemėse“ bado kilmės interpretaciją. Taigi 1932–1933 m. badas Sovietų Sąjungoje buvo visų pirma Stalino forsuotos industrializacijos, kaip prielaidos sovietų valdžiai išlikti, pasekmė; industrializacijai reikėjo lėšų, kurias galima buvo gauti eksportuojant grūdus; kadangi iš privačių valstiečių ūkių išieškojimo mastai netenkinio, griebtasi kolektyvizacijos, kaip kovos su privatiniu – pradėta vadinamoji buožių panaikinimo kaip klasės kampanija. Priešindamiesi valstiečiai slėpė arba naikino grūdus, masiškai pjovė gyvulius. Tai vedė į badą. Taigi, badas, griežtai kalbant, kilo dėl valdžios ir valstiečių interesų susidūrimo.

Ukrainoje kova prieš kolektyvizaciją įgavo ypač aštrų mastą. Ukrainos grūdai geriausiai tiko eksportui. Bet pagal 1932 m. statistiką, SSRS eksporto už grūdus pajamos, palyginus su 1931 m., buvo sumažėjusios net 4 kartus. Iš Ukrainos 1932 m. pristatyta tik trečdalis to, kas buvo pateikta prieš metus. Nenuostabu, kad tokie faktai vertė Staliną griežtinti grūdų išieškojimą. Bet tai tik dar labiau aštrino padėtį. Keliuose Ukrainos rajonų sovietinė valdžia buvo prarandanti kontrolę (Stalino susirašinėjime kelis kartus

⁷ Голод в СССР 1929–1934, Москва, 2012, с. 653–654, 661–662, 667–669, 673–674, 695, 701–702, 703, 704–705, 705–706.

⁸ Сталин и Казанович. Переписка 1931–1936 г.г., сост. О. В. Хлевнюк и др., Москва, 2001; <<http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin-Kaganov.php>> [žiūrėta 2013 10 25]; Голодомор 1932–1933 років в Україні документи і матеріали, упоряд. Р. Я. Пиріг, Київ, 2007, с. 1128; <http://www.archives.gov.ua/Archives/Reestr/Zaporizkij_vymir.pdf> [žiūrėta 2013 10 25].

fiksuota frazė, kad „Ukrainą galime prarasti“). Vis dėlto nuo 1933 m. pradžios centro direktyvos evoliucionavo tam tikro nuosaikumo link priklausomai nuo to, kaip aiškėjo pristatymų iš Ukrainos kritimo vidinės ir išorinės priežastys.

Svarbi ir dar viena aplinkybė. Sovietų Sąjungos vykdytą grūdų eksportą sąlygojo ne tik sistemos vidiniai poreikiai (ar gynybinės funkcijos). Žinia, kad tuo metu Europą bei JAV tebekankino ekonominė stagnacija. O Sovietų Sąjungoje vyko spartus ekonominis vystymasis. Tokiame kontekste tarp komunistų vėl atgijo pasaulinės revoliucijos viltys. Nors tuo metu sovietinėje vadovybėje jau buvo išryškėję nevienodi požiūriai į revoliuciją (pagrindinė skiriamoji linija ėjo tarp Josifo Stalino-Džiugašvilio ir Levo Trockio-Bronšteino šalininkų), kapitalizmo griūties perspektyva iš principo skatino sovietinių veikėjų entuziazmą ir slopino gebėjimą matyti realybę. Pažymėtina, kad ne be noro pasirodyti pranašesniais už kapitalistinį pasaulį sovietai grūdus pardavinėjo dempingo kainomis, ir toji aplinkybė tik dar labiau paryškina, kaip skyrėsi sovietinis (rusiškasis) mentalitetas nuo įprasto vakarietiško.

Ši bado Sovietų Sąjungoje interpretacija gerokai skiriasi nuo „kruvinų žemių“ versijos (pastarojoje skirtingų politinių sistemų kovos suponuoto determinizmo praktiškai nematyti). Bet mūsų pateikta versija daugmaž atitiktų tradicinę socializmo Rusijoje, kaip Vakarų modernizmo varianto, koncepciją. Pastarąją formavo tokie istorijos mokslo grandai kaip Hugo Setonas Watsonas, Arnoldas J. Toynbee, Isaackas Deucheris, Hansas Kohanas, Alanas J. P. Tayloras, Edwardas H. Carras, Winstonas Churchillis, Richardas Pipesas, Fernandas Braudelis, Henry Kissingeris ir daugelis kitų. Nors jų vertybinės nuostatos kartais labai skyrėsi, visi jie komunizmo tragediją Rusijoje siejo su istorinėmis tos šalies tradicijomis, su santykiu jos atsilikimu nuo Vakarų, atsižvelgta ir į Rusijos patiriamą nuolatinį spaudimą iš išorės. Taigi, sovietinė sistema buvo interpretuojama didesnio ar mažesnio jai pripažįstamo legitimumo kontekste. Visa tai verta prisiminti, kadangi dabartiniu metu išryškėjo visai kitokio pobūdžio koncepcija. Ji paremta vertinimu laikantis liberalių pozicijų, todėl sovietinė sistema *a priori* matoma tik negatyvioje šviesoje. Tokie veiksniai, kaip objektyvi ekonominė situacija, socialinė bazė ar faktinis *vox populi* faktiškai ignoruojami. Taigi, pagal tokią nuostatą, bolševizmas traktuojamas kaip anticivilizacinis reiškinys, suponuotas Rusijos kriminalizuotos vidinės struktūros bei jai būdingo permanentinio agresyvumo. Galbūt pastaroji koncepcija gali padėti įveikti kokius nors psichologinius kompleksus, susijusius su praeities interpretacijomis. Beje, tos koncepcijos platinimo intensyvumas stebinant, ir jos poveikis viešajai erdvei neabejotinas. Bet moksliniu požiūriu ji negali nekelti skepticizmo, ypač dėl jai būdingo selektyvumo istorinių faktų atžvilgiu.

Tačiau grįžtant prie „Kruvinų žemių“ aptarimo tektų konstatuoti, kad veikalas pasižymi ypatingomis charakteristikomis. Pavyzdžiui, pažiūrėkime, kaip jame aprašytas Lenkijos poveikis procesams Ukrainoje 1932–1933 m. Štai 51 p. skaitome: „Valdant Jo-

zefui Pilsudskiui Lenkija niekada neplanavo agresyvaus karo prieš Sovietų Sąjungą, tačiau ji ketino pasitaikius progai *atplėšti nuo Sovietų Sąjungos nacionalinius pakraščius*⁹ ir ėmėsi veiksmų, kad paskatintų tokią įvykių eigą. Kaip tik tuo metu, kai ukrainiečiai bėgo iš Sovietų Ukrainos, Lenkija siuntė savo žvalgus priešinga kryptimi, kad paskatintų ukrainiečius sukilti...“; 59 p.: „1931 m. Stalinui turbūt iš tiesų atrodė, kad Lenkija ir Japonija siekia suspausti Sovietų Sąjungą apsupties žiedu. 1930 metai buvo pats Lenkijos šnipinėjimo Sovietų Sąjungoje pikas. Lenkija savo teritorijoje slapta įkūrė Ukrainos kariuomenę [...] Japonija iš tiesų kėlė vis didesnę grėsmę [...] Sovietų žvalgybos pranešimu, 1931 m. rudenį Lenkija ir Japonija pasirašė slaptą sutartį dėl bendro Sovietų Sąjungos puolimo. Tai buvo netiesa [...] Lenkija niekada neturėjo ketinimų pradėti karo“; 60 p.: „1932 ir 1933 m. viena Lenkija negalėjo kelti jokios rimtos grėsmės [...] Lenkijos agentai nesutrukdė kolektyvizacijos per 1930 m. chaosą ir neįstengė sukelti badujančių gyventojų sukilimo 1932 m. Jie bandė, bet jiems tai nepavyko“.

Tikriausiai toks impresionistinis situacijos nušvietimas neprieštaruoja ano meto realybei. Skaitytojas jame gali rasti įvairių atsakymų: ir kodėl Lenkija skatino ukrainiečius sukilti, ir kodėl Stalinas „veržė veržles“. Kita vertus, tokį stilių galima būtų vertinti kaip tam tikrą eufemizmą, nes juo aiškiai nenurodoma, ką kaip reiktų vertinti. Bet jei dalykinė teksto dalis turi objektyvizmo bruožų, tai vertybinį poreikį recenzuojamoje knygoje, matyt, turi kompensuoti tos teksto dalys, kurios orientuoja į emocijas.

Aprašant badą Ukrainoje pateikiama daug konkrečių vaizdų – kaip žmonės Ukrainoje badavo, kaip kankinosi arba buvo kankinami, kaip mirė. Skaitydamas natūralizmu persunktus puslapius negali likti abejingas. Autorius, apeliuodamas į skaitytojo emocijas, tikriausiai norėjo sustiprinti pasibjaurėjimą stalinizmu. Tačiau mažiau emocingam skaitytojui gali kilti ir toks klausimas: kuo tie bado Ukrainoje vaizdai skirtųsi nuo kitų masinių badviečių, kurių XX a. netrūko, pavyzdžiui, nuo 1943 m. bado Bengalijoje, kur taip pat išmirė apie 3 mln.? Beje, palyginimas su Bengalijos atveju būtų prasmingas visų pirma dėl „Kruvinų žemių“ beapeliacinės nuostatos masines žudynes sieti tik su tam tikromis politinėmis sistemomis.

Taigi, Bengalijoje badas kilo dėl to, kad britų valdžia – iš principo demokratinė! – vadovaudamasi karo su japonais sumetimais, uždarė kelią iš Bengalijos į Birmą, ir tuo pačiu atkirto bengalus nuo įprastų jiems maisto šaltinių. Galima manyti, kad britų valdžia neturėjo tikslo indus masiškai žudyti. Nors esama ir kitokių nuomonių. Indų ekonomistas, Nobelio premijos laureatas Amartyra Senas tvirtina, kad bado nebūtų buvę, bet „britai nesirūpino vargingais indais...“¹⁰ Pagaliau yra duomenų, kad tuometinė Britanijos

⁹Originalus tekstas toks: „Under Jozef Pilsudski, Poland never planned an aggressive war against the Soviet Union, but it did prepare *contingency plans for the disintegration of the Soviet Union along national lines...*“

¹⁰The Real Cause of Famine, *Time Magazine*, 1998 10 26.

vadovybė turėjo galimybę gelbėti bengalus panaudodama savo laivyną, bet nusprendė, jog svarbesni Graikijos reikalai...

Kaip ten bebūtų Bengalijos atveju, aišku viena, kad apeliavimas į emocijas vargiai gali pakeisti tradicinį istorijos mokslo instrumentarijų. Beje, savo versijos apie *holodomorą* hipotetiškumo (tiksliau būtų – tendencingumo) neneigia ir pats autorius. Knygos pabaigoje randame tokį prisipažinimą: „Mirusius iš bado Ukrainoje aš skaičiuoju kaip sąmoningos žudymo politikos aukas, o mirusius iš bado Kazachstane – kaip politikos, kurios padarinius galima buvo prognozuoti, aukas. Ateities tyrimai gali pakeisti politikos sąmoningumo vertinimą.“ (p. 553)

Apie didįjį terorą Sovietų Sąjungoje

Įvairių klausimų bei abejonių kyla ir skaitant knygos skyrius, kuriuose pristatytas didysis 1937–1938 m. teroras Sovietų Sąjungoje. Viena vertus, gana plačiai bei išpūdingai aprašytas naikinimo procesas, kurio metu sušaudyta bei nukankinta beveik 700 tūkst. Sovietų Sąjungos gyventojų. Tekstas galėtų priminti Anatolio Franco romaną „Dievai trokšta“, nes stalininė naikinimo mašina veikė su panašiu aklu įniršiu kaip ir jakobinų giljotina Prancūzijos didžiosios revoliucijos metais, tik sovietinė buvo kur kas labiau biurokratizuota ir veikė gerokai didesniu mastu. Bet minėtas palyginimas, regis, apskritai būtų ne vietoje, kadangi „Kruvinų žemių“ versija abejinga istorinio determinizmo atžvilgiu; čia be išlygų vyrauja nusikaltimo ir bausmės (tiksliau – teisėjo) nuostata.

Beje, kas gi buvo tie, kuriuos naikino stalininė giljotina? Pagal ano meto sovietų oficialią versiją, represuoti Sovietų Sąjungai priešiški elementai. Iš „Kruvinų žemių“ teksto galima suprasti, jog režimas naikino labiau įsivaizduojamus nei realius priešus. Iš statistinių duomenų žinome, kad daugiau kaip pusė represuotųjų buvo komunistų partijos nariai, didelė dalis kurių užėmė aukštus vadovaujančius postus. O „Kruvinose žemėse“ dėmesys koncentruojamas į stalinizmo sistemos auką – valstiečių sluoksnį: kalba daugiausia eina apie tuos, kurie dar 3 deš. ištremti į Sibirą – „razkulačennyje“, po kurio laiko galėjo grįžti, bet buvo apkaltinti ryšiais su Japonijos bei kitų šalių agentūromis. Dėl versijos apie „ryšius su agentūromis“ galima visai galvoti, bet žinant, kaip praktiškai vyko „razkulačivanije“ ir ką tai reiškė to proceso aukoms – valstiečiams, labai sunku patikėti, kad jų priešiškus sovietų valdžiai po kurio laiko galėjo tapti tik „įsivaizduojamu“.

Be valstiečių, kaip socialinio sluoksnio, knygoje atkreipiamas dėmesys į tautinį aspektą: mat, statistiniu požiūriu tarp represuotųjų neproporcingai didelę dalį sudarė tautinių mažumų atstovai – žydai, vokiečiai, lenkai. Kadangi NKVD akcijos vadinosi „lenkiška operacija“, „vokiška operacija“ ir pan., teroras šalia „klasinio“ (antivalstietiško) įvardijamas ir kaip „nacionalinis“. Daugiausia dėmesio knygoje skirta „lenkiškai ope-

racijai“¹¹. Pateiktas iškalbingas faktas, kaip NKVD pareigūnai telefonų knygoje ieškojo lenkiškų pavardžių – suprask, nusikaltėlių. Daroma apibendrinanti išvada, kad „klasių kovos“ aureolė sklaidėsi: „Buožes kaip grupę bent jau buvo įmanoma apibūdinti mark-sistine terminologija. Sovietų Sąjungos tautų priešiškus sovietų projektui buvo kažkas kita. Tokie veiksmai atrodė kaip atsisakymas nuo esminės socializmo prielaidos – žmonių brolybės“, samprotaujama 117 p.

Represinių akcijų ženklimas tautiniais terminais iš tikro buvo naujas reiškinys Sovietų Sąjungoje. Panašu, kad jis liudijo vis didėjančią paranojinį marazmą, labiausiai sąlygotą artėjančio karo baimės. Tačiau su išvadomis, padarytomis „Kruvinose žemėse“, regis, paskubėta. Kiti tyrimai rodo, kad NKVD operacijos, kad ir su tautiniu ženklu, iš esmės turėjo politinį turinį, susijusį dažniausiai su kaimyninės (nacionalinės) valstybės „priešiška veikla“¹¹. Net įsakymas Nr. 00485, nuo kurio daugiausia nukentėjo lenkų tautybės atstovai, formaliai buvo nukreiptas prieš lenkų organizacijas (POW, PPS ir kitas), ir tame įsakyme nėra nurodyta represuoti lenkus pagal tautinį principą. Beje, pati sąvoka „poliak–liach“¹¹ Rusijoje turėjo ne vien etninę prasmę. Nevertėtų taip pat skubėti su išvada, kad represijos prieš tautines mažumas liudijo tautų (Sovietų Sąjungoje) ir sovietinio projekto „susvetimėjimą“. Žinia, kad didelė dalis represuotų lenkų buvo komunistai, NKVD bei kitų sovietų valdžios struktūrų veikėjai; represijos prieš juos dažniausiai atspindėjo vidinę kovą tarp grupuočių, o ne nusivylimą komunizmo idėja.

Apskritai, kalbant apie represuotą neproporcingai didelę dalį tautinių mažumų atstovų, verta neužmiršti ir tos aplinkybės, jog sovietinėse valdymo bei viešojo gyvenimo struktūrose tautinių mažumų atstovai sudarė neproporcingai didelę dalį. (Recenzuojamos knygos 117 ir 520 p. pateikiami tokie duomenys: NKVD organuose žydai sudarė 40 %; ir net po prasidėjusio vadinamojo žydų valymo iš valdžios struktūrų jų 1939 m. tebebuvo stebėtinai didelis procentas: tarp generolų – 54 %, tarp NKVD vadovų – 64 %, tarp vadovaujančias pareigas užimančių – 67 %). Tik vargu ar būtų pagrįsta daryti išvadą, kad rekrūtavimas į tas struktūras vyko remiantis etniniu principu. Pagaliau, didžiausią dalį tarp represuotųjų visgi sudarė rusai, tegul ir neproporcingą ne rusams¹².

Kita vertus, „Kruvinose žemėse“ stebina tai, kad aptariant didįjį terorą beveik neskirta vietos bolševikų partijos elito sunaikinimui. Tik keliais sakiniais užsiminta apie

¹¹ Н. В. Петров, А. Б. Рогинский, «Польская операция», НКВД 1937–1938 гг., <<http://www.memo.ru/history/POLAcy/00485ART.htm>> [žiūrėta 2013 10 25].

¹² T. Snyderis, pagrįsdamas savo mintis, dažnai apeliuoja į Vasilijaus Grosmano romaną „Gyvenimas ir likimas“. Bet skyriuje „Nacionalinis terorą“ vystoma versija sunkiai derėtų su šia citata iš romano: *Никогда до войны Штрум не думал о том, что он еврей. Что мать его еврейка... Никогда за время учения в Московском университете ни один студент, профессор, руководитель семинара не заговорил с ним об этом. Никогда до войны в институте, в Академии наук не пришлось ему слышать об этом (Жизнь и судьба, Москва, 2013, с. 75).*

Sergiejaus Kirovo nužudymą, Levo Kamenevo ir Grigorijaus Zinovjevo teismą (p. 96–98). Kitų garsių veikėjų („Centrų centro“) sunaikinimui skirta tik viena pastraipa (p. 99). Michailo Tuchačevskio, Iono Jakyro, Jaronimo Uborevičiaus, Vytauto Putnos pavardės bei jų probleminės bylos net neminimos. Gal visi tie veikėjai netraktuotini kaip aukos, kadangi jie buvo sistemos kūrimo bendraautorai? Bet klausimas, žinoma, ne apie simpatijas ar antipatijas, o vėlgi – apie galimai realų bei maksimaliai išsamų istorinio proceso rekonstravimą. Kyla klausimas: nejaugi terorą prieš tuos šimtus tūkstančių SSRS piliečių galima atsieti nuo tuo pačiu metu vykusios, nors gerokai anksčiau prasidėjusios, žūtbutinės kovos pačiose SSRS valdžios viršūnėse?

Tačiau autorius tos kovos atžvilgiu turi kitą nuomonę. 96 p. skaitome: „1937 m. Sovietų Sąjungoje komunistų partijos viduje jokios reikšmingos politinės opozicijos Stalinui nebebuvo...“ Žinoma, kalbėti apie opoziciją Sovietų Sąjungoje demokratinės sistemos prasme iš tikrųjų būtų nerimta. Tačiau, kaip žinoma, kad ir iš dabartinės Rusijos historiografijos, sistemoje egzistavo klanai (suburti Nikolajaus Bucharino, Felikso Dzeržinskio, M. Tuchačevskio ir kt.), kurie paprastai turėdavo „savą“ nuomonę tiek vidaus, tiek užsienio politikos klausimais¹³. Ypač reikšmingi turėjo būti nesutarimai dėl strategijos galimo karo atveju. Todėl vargu ar tie klanai galėjo išvengti konflikto su monolito sistemos siekiančiu Stalino klanu. O autorius perša nuomonę, kad tiek vidaus opozicija, tiek užsienio intervencijos grėsmė – tai tik Stalino išsigalvotas blefas žmonių sąmonei manipuliuoti bei absoliučiai valdžiai išlaikyti (p. 95–96).

Dėl Stalino manipuliacinių sugebėjimų nesiginčysiu. Bet realios situacijos Sovietų Sąjungoje 1937–1938 m. interpretavimas stiprina įtarimą, jog autorius užsidaro savo paties peršamos tendencijos rėmuose. Jo pateiktas Stalinas – naikinimui užprogramuotas monstras, todėl kokie nors papildomi motyvai jo elgesiui tiesiog nereikalingi (aliuzija į teoriją, pagal kurią visų blogybių esmė – Stalino paranoja). Tiesą sakant, tokia „Kruvinių žemių“ inklinacija neturėtų per daug stebinti, kadangi autorius, kaip jau minėta, remiasi tik antriniais šaltiniais, t. y. kitų interpretacijomis, kuriose daugeliu atvejų Stalinas bei stalinizmas tiesiog vertinami, o ne analizuojami istoriškai.

Sąryšis su Ernstu Nolte?

Pasakojant apie didįjį terorą Sovietų Sąjungoje, aprašomos ir represinės apraiškos nacių Vokietijoje. Kadangi tuo metu prievartos mastai Sovietų Sąjungoje buvo ženkliai

¹³ А. В. Шубин, *1937, „Антитерор“ Сталина*, Москва, 2012; *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938*, Москва, 2004; О. В. Хлевнюк, *1937-й. Сталин, НКВД и советское общество*, Москва, 1992.

didesni, daroma išvada, kad naciai masinio naikinimo praktiką perėmė iš sovietų (p. 137, 175, 180–181, 224–225, 414–415). Pastaroji išvada akivaizdžiai siejasi su pagarsėjusio vokiečių istoriko Ernsto Noltės pažiūromis¹⁴. Atrodytų, kad išryškėja tikrasis „Kruvinų žemių“ vertybinis orientyras. Bet knygos literatūros sąrašė nėra jokios nuorodos į minimo istoriko darbus. Kaip bebūtų, su Nolte čia nediskutuosime. Verta tik pastebėti, kad ignoruojant istorizmo principą, kas būdinga Noltei ir jo šalininkams, galima būtų bolševikus imti traktuoti ir kaip jėzuitų pasekėjus.

Laikantis nuomonės, kad nacizmą su stalinizmu galima tapatinti tik raiškos, o ne esmės prasme, tuo pačiu norėtusi dar kartą atkreipti dėmesį į iš principo skirtingas aplinkybes, kuriose veikė naciai ir bolševikai. Taigi, naciai, kaip žinia, atėję į valdžią tradicinių institutų iš esmės negriovė; jie tik apeliuodami į rasinį nacionalizmą mobilizavo vokiečius kurti didįjį reichą. Todėl jų kurtas režimas vidaus politikos požiūriu buvo pažeidžiamas daugiausia tik formalaus legitimumo stokos prasme. O bolševikai, atmetę arba esmingai transformavę svarbiausius visuomeninius institutus – religiją, ekonomiką, teisę – tuo pačiu atsidūrė permanentiniame konflikte su visa visuomene. Todėl jų režimui socialinę atramą daugiausia teikė ta aplinkybė, kad visuomeninis išsivystymas apskritai buvo ribotas. Ne mažiau ryškiai nacių ir sovietų režimų padėtis skyrėsi tarptautinės politikos požiūriu: naciams įsiveržimo iš užsienio grėsmės praktiškai nebuvo nuo pat jų valdymo pradžios (jei neskaitysime mistinio Pilsudskio plano nuversti Hitlerį) iki 1939 m.; o bolševikams karo grėsmė (arba tikimybė, kad kas nors „atsiplėš dalį SSRS teritorijos“) buvo nuolatinė. Tai vertėtų turėti galvoje ir analizuojant didįjį terorą. Bet sprendžiant iš „Kruvinų žemių“ autoriaus nuostatos, rimtesnio dėmesio verta tik ta grėsmė, kuri kilo iš SSRS pusės. Beje, šia prasme tekste galima pastebėti nemažai prieštarigų teiginių.

Pavyzdžiui, 130 p. skaitome.: „Jokių planų pulti Sovietų Sąjungą Lenkija nepuoselėjo“, ir čia pat: „Stalinas buvo teisus manydamas, kad Lenkija nebus Sovietų Sąjungos sąjungininkė kare su Vokietija“, o 156 p. Lenkija įvardijama kaip sovietų valdžiai buvusi „pavojingiausi prieš“. Kitas pavyzdys 102 p.: „Būsimame kare Vokietija nesitikėjo pagalbos iš Sovietų Sąjungos gyventojų. Šiuo atžvilgiu Stalino pavojaus scenarijus – užsienio priešų sąjunga su vidaus priešininkais – buvo visiškai klaidinga.“ Tačiau puslapiuose, kur aprašomi Hitlerio planai žaibiškai sutriuškinti Sovietų Sąjungą, pripažįstama, kad tie planai rėmėsi tikėjimu, jog SSRS bei jos armija iširs, kad sovietų valdžia žlugs (p. 195–196). Visa tai panašu į nesėkmingą pastangą aprašomą tikrovę sprauti į tam tikrą schemą.

¹⁴ E. Nolte susikūrė apie save kontroversišką įvaizdį dėl holokausto kaip ypatingo reiškinio neigimo bei dėl nacizmo tapatinimo su bolševizmu. Tos jo tezės sulaukė stiprios daugybės istorikų kritikos – Jurgeno Habermaso, Jano Kershow, Gordono Craigo, Richardo J. Evenso ir kitų. Kita E. Noltės tezė apie fašizmą kaip reakciją prieš modernybę rimtesnės reakcijos, regis, nesukėlė.

Savotišką piką ypatingoji autoriaus stilistika pasiekia aptariant 1939 m. prieškarinę krizę. Pirmas įspūdis, kad tai elementari publicistika: Miuncheno paktas tik paminėtas ir su Sovietų Sąjunga niekaip nesusietas; sovietų „draugystė“ su fašistais 1939 m. prilyginta „draugystei su socialfašistais“ 1934 m.; galima Vokietijos–Lenkijos–Japonijos sąjunga prieš SSRS vadinama grėsmės Sovietų Sąjungai nekėlusia šmėkla“ (*phantom*); Maksimo Litvinovo nušalinimas nuo pareigų kvalifikuotas kaip „nuolaidžiavimas Hitleriui“¹⁵, sovietų dialogas su naciais prasidėjęs, suprask, kai „Hitleris atsiliepė į Stalino kvietimą“¹⁶; nors, regis, kol kas niekas nežino, kaip konkrečiai naktį iš rugpjūčio 23 į 24 d. Kremliuje buvo sutarta dėl Lenkijos, autorius renkasi vienareikšmį teiginį: „Sovietų Sąjunga sutiko pulti Lenkiją kartu su Vokietija“ (p. 139–142).

Bet neatsargu būtų kaltinti autorių tikrovės iškraipymu, kadangi tame propagandinių klišių kaleidoskope glūdi toks teiginys: „Stalinas puikiai suprato, kad Londonas ir Paryžius vargu ar imsis kokių nors veiksmų Rytų Europoje, jei Vokietija puls Lenkiją arba Sovietų Sąjungą“ (p. 141). Po tokio sakinio, atrodytų, galima būtų net tikėtis pasvarstymo – kaip Stalinas turėjo pasielgti 1939 m., jeigu, žinoma, jam pripažįstama teisė ginti SSRS saugumo interesus.

Tačiau „Kruvinų žemių“ autoriaus profesionalumas santykiyje su tendencija vis labiau traukiasi į antrą planą. Juolab, kai prieinama prie Katynės tragedijos, kur menkiausias nukrypimas nuo viešoje erdvėje tvyrančios „oficialios“ versijos reikštų tiesiog ereziją. Taigi, „Kruvinose žemėse“ pateikiama ypač radikali variacija: lenkų karininkų žūtis interpretuojama kaip sovietų pakto su naciais išdava ir kaip bendros nacių ir sovietų nuostatos naikinti lenkų inteligentiją apraiška (p. 180). Tik liktų neaišku, kaip tokia interpretacija derintųsi su faktais apie tai, kad jau 1940 m. vasarą buvo pastebimi sovietų politikos lenkų atžvilgiu pokyčiai¹⁷.

Visgi po sausos citatos iš Lavrentijaus Berijos raporto apie „lenkų karinių organizacijų grėsmę“ aptariamoje knygoje gana įdomiai pasvarstoma apie stalinizmo sąlygotą civilizacinį atotrūkį tarp internuotų lenkų karininkų ir sovietinės aplinkos. „Lenko niekas negalėjo priversti tapti sovietiniu – tik mirtis...“, tvirtinama 163 p. Bet kyla klausimas – ar kultūrinis skirtumas tarp lenkų ir rusų buvo mažiau reikšmingas ankstesniais laikais, kai bolševizmo net nebuvo? O toliau galėtų sekti daugybė kitų klausimų apie modernios Lenkijos valstybės genezę... Deja, visa tai būtų akivaizdžiai „ne į temą“. Šuo atveju tenka tik konstatuoti, kad galimi karininkų sušaudymo motyvai lieka neatskleisti. Nėra ir detalesnio tragedijos konteksto: sovietų–suomių karui skirti keli sakiniai; tas karas niekaip

¹⁵ Angliškame tekste užsienio reikalų komisaro pakeitimas įvardytas kaip „The indulgence of Hitler...“

¹⁶ Vertimas iš „Hitler responded to Stalin’s opening“. Stalino „atsivėrimas“ kontaktams su Hitleriu ir Stalino „kvietimas“ Hitleriui – jau ženkliai skirtingos prasmės. Tai ypač aktualu turint galvoje tą ažiotažą, kuris susijęs su II Pasaulinio karo priešasčių interpretacijomis.

¹⁷ Э. Дуранинский, Польша в политике Москвы 1939–1941: факты, гипотезы, вопросы, *Война и политика*, Москва, 1999, с. 50–64.

nesusietas su Lenkijos emigrantinės vyriausybės pozicija. Naujausi tyrimai bei hipotezės tos tragedijos atžvilgiu autoriui, matyt, nežinomi¹⁸. Bet kaip savotiška kompensacija pateikiamas platus bei detalus karininkų žūties aprašymas (p. 159–175).

Holokausto interpretacija

Po stalinistinių žudynių aprašymo seka holokausto tema. Keista, bet čia apeliavimą į emocijas keičia teiginiai, kurių logika balansuoja ant cinizmo ribos. Pirmiausia siūloma netapatinti nacių koncentracijos stovyklų su nacių mirties stovyklomis, ir Belzeno bei Dachau nelaikyti žudymo stovyklomis. „Vokiečių politika žudyti visus Europos žydus buvo įgyvendinta ne konclageriuose, bet prie duobių, ir dujų furgonuose Belžece, Sobiboro, Treblinkos, Maidaneko ir Aušvico mirties infrastruktūrose“ (p. 417). Aušvicas, autoriaus nuomone, tapęs mirties stovykla tik 1943 m., kai Birkenau pradėjo veikti dujų kamera ir trys ketvirtadaliai žydų, nužudytų per holokaustą, jau buvę negyvi (p. 418). Iš tokių pastebėjimų seka autoriaus išvados: Aušvicas tapęs holokausto simboliu dėl to, kad daugelis jo kalinių išgyveno; kita vertus, klaidingiems įvaizdžiams įsigalėti turėjusi įtakos ta aplinkybė, kad praktiškai visi mirties fabrikai po karo liko atitverti nuo Vakarų pasaulio geležine siena. (Pažymėtina, kad darbo / žudymo stovyklų dilema leidžia autoriui 12 p. padaryti korekciją ir sovietų lagerių atžvilgiu: esą gulaguose išgyveno 90 %!?) Bet knygos pabaigoje yra stebinantis prisipažinimas: koncentracijos stovyklas reikia atriboti nuo masinių žudynių tam, kad stalinizmą ir nacizmą galima būtų traktuoti kaip tapatų reiškinį (p. 449).

Teiginiai apie holokaustą iš esmės paremti tik prielaidomis, be nuorodų į empirinius šaltinius. Todėl jie negali negluminti, juolab kad jų prasmė šokiruoja. Tačiau daugiausia abejonių kelia teiginys, susijęs su vadinamuoju galutiniu sprendimu: esą pagrindinis motyvas jį priimti buvęs suvokimas, jog užkariauti Rusijos nepavyks, vadinasi, žydų nebus kur išstremti (p. 244). Pastaroji prielaida kritikuota daugelio recenzentų¹⁹, tad čia verta tik pastebėti, jog minėtos versijos tąsa būtų tokia: jeigu Sovietų Sąjunga 1941 m. būtų žlugusi, holokausto – bent tokio, koks jis įvyko, – nebūtų buvę... Šia prasme verta dėmesio ir dar viena knygos ypatybė: po aprašytų nacių atliktų žudynių 1941–1945 m. seka skyrius „Stalinistų antisemitizmas“, apimantis 1945–1953 m. Tuo lyg ir norima pasakyti, kad holokaustas tęsėsi ir po nacių. Neatsitiktinai vienas iš kritikų T. Snyderio veikalą pavadino trileriu.

¹⁸ Istorikė N. Lebedeva kelia versiją, kad sovietų vadovybės sprendimus 1940 m. vasario pabaigos – kovo pradžios laikotarpyje sąlygojo eventualus Vakarų valstybių įsikišimas į SSRS–Suomijos karą ir tokiu atveju galimas sukilimas SSRS viduje (H. C. Лебедева, Катинское преступление, *Белые пятна – черные пятна. Сложные вопросы в российско-польских отношениях*, Москва, 2010).

¹⁹ J. C o n n e l y, Gentle revisionism; D. K a t z s, Review; R. J. E v a n s, Who remembers the Poles?

Teorinės kolizijos

Nors ciniški samprotavimai holokausto atžvilgiu ir blogio *plus ultra* perkėlimas stalinizmui akivaizdžiai asocijuojasi su E. Noltės teiginiais, „Kruvinų žemių“ autorius savo konceptualius pagrindus linkęs dėstyti diskutuodamas su Hanna Arendt bei kitais politikos filosofais, kurie nacizmą ir stalinizmą interpretuoja modernizmo pagimdyto totalitarizmo paradigmoje. Tiesa, ta diskusija gerokai supainiota: vienoje vietoje autorius net bando apskritai atmesti bet kokius apibendrinimus, vadindamas juos „neteisinga harmonija, sirenos daina, besimaskuojančia gulbės giesmė“ (p. 423). Bet diskusija visgi įvyksta, ir joje galima išskirti dvi autoriaus argumentacijos kryptis.

Pagal vieną jų, stalinizmo ir nacizmo negalima sieti su modernizmu iš principo. Autorius rašo: „Ir sovietų, ir nacių režimas atmetė optimistišką Apšvietos prielaidą, kad įkandin triumfuojančios gamtos mokslų pažangos ateis socialinė pažanga. Ir Hitlerio, ir Stalino veiksmai rėmėsi XIX a. pabaigos darvinizmo modifikacija: kad pažanga galima, bet ją įmanoma pasiekti tik smurtine rasių arba klasių kova. Dėl to stalinistams atrodė pagrįsta naikinti aukštesniąsias lenkų klases, o nacionalsocialistams – dirbtinai išsilaisvintųjų lenkų „nevisžmonių“ sluoksnius. Todėl nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos ideologija leido kompromisą, kurį įkūnijo Lenkijos užkariavimas... [Tas kompromisas] leido Sovietų Sąjungai platinti savąją lygybės versiją, o nacių Vokietijai dešimtims milijonų žmonių taikyti rasinę diskriminaciją... Taigi, nacių Vokietijai ir Sovietų Sąjungai galima suvokti kaip dvi modernybės atmainas, priešiškas trečiajai – lenkams. Tačiau jų anaipol negalima laikyti pačios modernybės, kaip tokios atstovėmis“ (p. 182); „Arendt pasakojimas apie totalitarizmą sutelkia dėmesį į dehumanizaciją pačioje modernioje masinėje pramoninėje visuomenėje, o ne į istorinį vokiečių ir sovietų aspiracijų ir valdžios persiklojimą (čia turima galvoje, kad H. Arendt neįvertino Molotovo–Ribentropo pakto reikšmės)“ (p. 416); „Ir naciai, ir sovietai atmetė Apšvietos pagrindinę prielaidą, kad laikas pats juda į priekį atnešdamas žinias ir pažangą. Abu režimai veržėsi į priekį link tikslo, kurį abu įžvelgė praeityje...“ (p. 526).

Kuo paremti visi šie teiginiai, neaišku. Todėl tenka kelti atitinkamus klausimus. Pirma, kaip dera teiginys apie atmetimą „optimistiškos Apšvietos prielaidos“ su faktu, kad Sovietų Sąjungoje milijoniniais tiražais buvo leidžiamos knygos – ir anaipol ne vien propagandinio turinio? Antra, jeigu „Vokietijos ir Sovietų Sąjungos ideologija leido kompromisą, kurį įkūnijo Lenkijos užkariavimas“, tai pagal kokią ideologiją ir koku tikslu buvo sudarytas kompromisas tarp Sovietų Sąjungos ir Vakarų valstybių po 1941 m. birželio 22 d.? Trečia, jeigu režimai buvo orientuoti „veržtis į priekį link tikslo, kurį abu įžvelgė praeityje“, tai klausimas – ar autorius yra matęs elementarų sovietinių laikų mokyklinį vadovėlį?

Peršasi išvada, kad autorių skatina poreikis ne argumentuotai paneigti H. Arendt mintis, o bet kokiū būdu modernizmui priešpriešinti tiek nacizmą, tiek ir stalinizmą.

Kita argumentacijos kryptis sietūsi daugiau su morale. Čia dar mažiau aiškumo. Įvade teigiama, kad masinių žudynių interpretavimas modernizmo kontekste vestų prie tų žudynių pateisinimo. „Kol taip bus aiškinama istorija, Hitleris ir Stalinas ir toliau teisingi savo darbus mūsų akyse“ (p. 19). Knygos pabaigoje ta mintis patvirtinama: „Romantiškas masinių žudynių pateisinimas, kai dabarties blogis, tinkamai apibūdintas, tampa ateities gėriu, yra tiesiog neteisingas.“ Bet visai šalia yra ir toks samprotavimų pasažas: kai masinės žudynės traktuojamos „už suvokimo ribos“, tai reiškia, kad patenkama į nacių ir sovietų paspėstus „moralinius spąstus“ (p. 437).

Ši sukonstruota moralinė dichotomija gerokai suintriguoja – koks bus sprendimas? Bet sprendimas siūlomas netikėtai labai elementarus: visus sovietų ir nacių režimų nužudytųjų milijoninius skaičius padauginti iš vieno – nes kiekvienas nužudytasis buvo atskiras žmogus (p. 408). Žinoma, tokį pasiūlymą iš principo galima tik sveikinti. Bet ar tai reikštų, jog dauginti iš vieno reiktų tik tuos skaičius, kurie susiję su sovietų ir nacių nusikaltimais? Jei H. Arendt ir kiti teoretikai, kalbantys apie totalitarizmą, neteisūs, tai kas tokiu atveju tas žudynes lėmė, kokia turėtų būti jų istorinė interpretacija?

Atsakymu, matyt, tektų pasitenkinti šiuose samprotavimuose: kadangi Stalinas ir Hitleris siekė neįgyvendinamų utopijų, todėl buvo surasti „kaltininkai“ – buožės, lenkai, ukrainiečiai, žydai, kurių masinis žudymas turėjo „apginti vado neklaidingumą“ (p. 423). „Teroras iš tiesų įtvirtina tam tikro pobūdžio režimą... Civilių žudymas atitinka tam tikrų lyderių interesus. Klausimas ne tas, ar toks elgesys istoriškai teisingas. Klausimas yra, koks elgesys pageidautinas?“ (p. 438).

Na, kas gi dabar teigs, kad toks elgesys pageidautinas. Bet ar aukščiau pacituotu retoriniu klausimu ir išsisemtų XX a. vidurio totalitarinių režimų problema?

Akivaizdu, kad teoriniame lygmenyje autoriaus užsiplėšta per daug. Vis dėlto, vertinant recenzuojamą veikalą politinės filosofijos prasme, tektų padaryti du apibendrinimus: pirma, knygos turinys pats savaime nepatvirtina teiginio, jog Stalinui bei sovietinei sistemai masinis žudymas buvo savitiksliis dalykas, ir tai reikštų, kad Hitleris bei nacizmas išlieka ypatingu reiškiniu XX a. Europos istorijoje; antra, kadangi politika su prognozuojamomis masinėmis žūtimis yra ne išskirtinis reiškinys, o nuolatinė istorijos palydovė, stalinizmo interpretacija tokios politikos kontekste moksliniu požiūriu vertintina geriausiu atveju kaip vienpusė (savo emociniu užtaisu panaši į *holodomoro* teoriją), o iš esmės – neefektyvi.

Tačiau recenzuojamo veikalą autoriaus pagrindinis dėmesys sutelktas ne į teorines problemas.

Molotovo–Ribentropo linijos motyvas

Centrinis „Kruvinų žemių“ refrenas yra Molotovo–Ribentropo linija. Knygoje ji pateikiama kaip esminė stalinizmo ir nacizmo sistemų raiška. Ji, žinoma, sąlygojusi Antrąjį pasaulinį karą (nors, kaip jau minėta, tarptautinės politikos aspektu autorius ypač atsainus), ji – ir pagrindinis žudynių „Kruvinose žemėse“ indikatorius. Pasak autoriaus, pasirašius Molotovo–Ribentropo paktą, masinės žudynės iš rytinės tos linijos pusės (lyg ir pagal Nolę) persimetė į vakarinę tos linijos pusę – į nacių okupuotą Lenkiją; Hitleriui pradėjus karą prieš SSRS, žudynių epicentras vėl persikėlė į rytinę tos linijos pusę, bet po priimto galutinio sprendimo – vėl vakarinė dalis tapo žudynių bei kitų tragedijų arena, nes ten įsikūrė nacių mirties fabrikai; o vėliau ten įsiveržus sovietams buvo vykdomas, kas galėtų pagalvoti, tas pats anksčiau minėtas Hitlerio planas OST, tik „apverstas aukštyn kojomis“ (p. 347). Galiausiai prieinama prie išvados, kad stalinizmo ir nacizmo režimų bendras rūpestis buvęs – naikinti „Kruvinų žemių“ gyventojus; ir tas „bendras rūpestis“ tęsėsi net tada, kai Vokietija ir Sovietų Sąjunga atsidūrė tarpusavio kare; mat, anot autoriaus, abi kariaujančios pusės buvo prieš tų žemių gyventojus *susimokiusios* (p. 456). Pastarosios tezės įrodymui nacių žudynės sulygintos su sovietų skatinamo partizaninio karo Baltarusijoje pasekmėmis. Taip nacių ir sovietų sąmokslui suteikiamas bemaž transcendentinis statusas.

Kita vertus, Molotovo–Ribentropo linija nėra vien įmantri metafora emocijoms stiprinti, bet turi labai konkrečią politinę išraišką: ji padalijo Lenkiją! (Ar ne pernelyg supaprastintai XVIII a. terminija taikoma XX a.?). Esminė blogio pasekmė esą ta, kad vėliau Vakarų valstybės tą liniją iš esmės pripažino ir tokiu būdu „išdavė Lenkiją“ (p. 331). Deja, autorius nesiryžta nurodyti, kokią, jo nuomone, liniją Vakarų lyderiai turėjo priešpriešinti Stalino reikalavimui. Tačiau daugybė knygoje pateiktų žemėlapių kalba patys už save. Taip išsišifuoja tikrasis „Kruvinų žemių“ kodas²⁰.

Tokiame kontekste, matyt, reikėtų vertinti ir samprotavimus modernizmo tema: stalinizmas ir nacizmas, anot autoriaus, būdami anticivilizaciniais reiškiniais, susivienijo prieš lenkiškąją civilizaciją. Kadangi nacizmas jau tarptautiniu lygiu įvardytas kaip anticivilizacinis reiškinys ir jo pasekmės anuliotos (suprask, Molotovo–Ribentropo linijos vakarinėje dalyje civilizacija atkurta), liko tik atitinkamą charakteristiką suteikti stalinizmui (suprask, anuliuoti II Pasaulinio karo pasekmes rytinėje minimos linijos dalyje). Tai, matyt, ir būtų tikroji „naujos istorijos“ misija.

²⁰ Beje, kai recenzentas pastebėjo, kad „Kruvinos žemės“ reiškia Lenkijos kresus, autorius tai paneigė. Žr: T. S n y d e r, The Causes of the Holocaust, *Contemporary European History*, 21, 2012, 2.

Vietoje išvadų

Reziumuojant verta grįžti prie vieno Molotovo–Ribentropo linijos aspekto: pasak autoriaus, ties ta linija persidengė stalinizmo ir nacizmo sistemos, jų aspiracijos bei pasėkmės; tas persiklojimas tapo masinių sovietų karo belaisvių mirčių, žydų pogromų ir pagaliau holokausto priežastimi (p. 416, 428–429). Kadangi sovietų nusikaltimus, kurie paprastai buvo slepiami, atskleidė vokiečiai, jie tapo politika ir tik vėliau istorija. „Propagandai panaudotų faktų neįmanoma atnarplioti nuo jų pirminio pateikimo politikos“ (p. 225).

Tai vertingas pastebėjimas. Lietuvos atveju jis ryškiai asocijuojasi su 1941 m. birželio 22–24 d. įvykusiomis ypač sadistiškomis žudynėmis Rainiuose bei Panevėžyje, kurių visos aplinkybės iki šiol neatskleistos. Taigi, akcentuojant sovietų ir nacių nusikaltimų persidengimą ir didelį jų panašumą, verta neignoruoti ir kitos medalio pusės: milžiniškos neapykantos, išsivysčiusios (ar išvystytos?!) tarp abiejų Molotovo–Ribentropo linijos pusių; neapykanta tvyrojo tarp visuomenių, tarp tautų, net tarp atskirų individų, pagaliau, pačia bendriausia prasme – tarp Rytų ir Vakarų. Tos neapykantos neįmanoma suvesti tik į stalinizmo bei nacizmo politines sistemas ar juo labiau į Stalino bei Hitlerio personas. Nes ji prasidėjo ir brendo, kai Stalino su Hitleriu dar net nebuvo. Neginčytina, kad stalinizmas su nacizmu tą neapykantą akumuliuavo ir išsuko iki neregėto masto. Bet tuo pačiu dėl tų dviejų sistemų milžiniškos įtakos XX a. istorijai tikroji neapykantos genezė liko pridengta. Istorijos misija, regis, turėtų įpareigoti aiškintis ne tik tos neapykantos raišką, bet ir priežastis bei esmę, siekiant užkirsti jai kelią ateityje. Deja, „Kruvinų žemių“ konceptas orientuoja visai kita linkme.

Česlovas Laurinavičius